

Constantinos Simitis

Από: "YANNIS CALOGHIROU" <y.caloghirou@ntua.gr>
Προς: <csimitis@otenet.gr>
Αποστολή: Πέμπτη, 11 Μαΐου 2006 2:58 πμ
Επισύναψη: APAPeconpolstioanycalslol11052006.doc
Θέμα: Κείμενο για Πρόεδρο

Αγαπητέ Πρόεδρε,
σας στέλνω το κείμενο- που προετοιμάζω με τους συναδέλφους Ιωαννίδη
και Λώλο- σχετικά με τον λόγο και την πράξη του ΑΠΑΠ για την
οικονομία και την ανάπτυξη.
Με ιδιαίτερη εκτίμηση και πολλές ευχαριστίες
Γιάννης Καλογήρου

--
y.caloghirou@ntua.gr

Καί
Α. Γιαννιτζίου
- ίσως ε'ε ενδιαφέρει
- αν έχεις ναί το υ'ς
καί νεις καί ποιοι
να ρατάρμου
καταίφμαι ότι
θα χαρούν .
12/5/06

Ο λόγος και η πράξη του Ανδρέα Παπανδρέου για την οικονομία και την ανάπτυξη (1974-1995)¹

των

Σταύρου Ιωαννίδη, Γιάννη Καλογήρου, Σαράντη Λώλου

Μάϊος 2006

Περιεχόμενα

1. Οι καταβολές της οικονομικής φιλοσοφίας του Ανδρέα Παπανδρέου και του ΠΑΣΟΚ	3
2. Η επταετία της αντιπολίτευσης	6
2.1. Από την εξορία στη Βουλή.....	6
2.2. Η διατύπωση του οράματος μετά τη μεταπολίτευση	8
2.3. Προς την Αξιωματική Αντιπολίτευση.....	9
2.4. Προς την κυβέρνηση.....	12
3. Η κυβερνητική οικονομική πολιτική του Ανδρέα Παπανδρέου αντιμέτωπη με δυσεπίλυτες αντιφάσεις σε ένα δυσμενές διεθνές οικονομικό περιβάλλον.....	15
4. Έξι φάσεις στο λόγο και την πράξη του Ανδρέα Παπανδρέου για την οικονομία και την ανάπτυξη (1981-1995).....	19
4.1. 1981-1985: Η περίοδος του ετεροχρονισμένου «εθνικού κεϋνσιανισμού» και της απόπειρας αλλαγής των δομών της οικονομίας.....	20
4.2. 1985-1987: Το Πρόγραμμα της Οικονομικής Σταθεροποίησης και η οριστική επίλυση της εκκρεμότητας με την ΕΟΚ.....	34
4.3. 1988-1989: Επεκτατική μακροοικονομική πολιτική και οικονομικός λαϊκισμός σε συνθήκες έντονης πολιτικής κρίσης	39

¹ Ευχαριστίες οφείλονται Ιδιαίτερες ευχαριστίες στον Χρυσάφη Ιορδάνογλου για τις εύστοχες και λεπτομερείς επισημάνσεις και παρατηρήσεις τους. Πολλές ευχαριστίες στους Σωτήρη Βαλντέν και Ηλία Πιταούλη για την ανάγνωση του κειμένου και τις παρατηρήσεις τους. Πολλές ευχαριστίες οφείλονται τέλος στις κυρίες Θεώνη Ζερβού και Βιβή Διέλλα της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης του ΔΟΛ για την ουσιαστική βοήθεια που μας προσέφεραν στην έρευνα του υλικού των εφημερίδων.

4.4. 1989-1990: Κυβερνήσεις συνεργασίας και η ακινησία της οικονομικής πολιτικής	43
4.5. 1990-1993: Γενικευμένη αντιπολίτευση στη (νέο)-φιλελεύθερη οικονομική πολιτική της Νέας Δημοκρατίας	45
4.6. 1993-1996: Ευρωπαϊκός προσανατολισμός και βραδεία δημοσιονομική προσαρμογή	51
5. Συμπεράσματα.....	
5.1. Τα δομικά χαρακτηριστικά του μεταπολιτευτικού υποδείγματος οικονομικής και αναπτυξιακής πολιτικής.....	
5.2. Συνέχεια αλλά και τομή με την οικονομική πολιτική του μεταπολιτευτικού Καραμανλή.....	
5.3. Προεραϊότητα στην πολιτική τακτική αντί της μακροχρόνιας οικονομικής στρατηγικής.....	58
6. Βιβλιογραφικές αναφορές.....	65

1. Οι καταβολές της οικονομικής φιλοσοφίας του Ανδρέα Παπανδρέου και του ΠΑΣΟΚ

Οι καταβολές της ανάλυσης του Ανδρέα Παπανδρέου για την ελληνική οικονομία και το αναπτυξιακό πρόβλημα της χώρας μπορούν να αναζητηθούν σε θέσεις και ιδέες που ο ίδιος ανέπτυξε και υποστήριξε στη δεκαετία του '60, υπό την επίδραση διεθνών εμπειριών αλλά και ελληνικών επεξεργασιών, όπως π.χ. αυτών του κύκλου του περιοδικού «Νέα Οικονομία». Πέρα από το γεγονός ότι υπήρξε βασικός συντελεστής της οικονομικής πολιτικής της Ένωσης Κέντρου και ότι διετέλεσε για ένα διάστημα υπουργός-αναπληρωτής Συντονισμού, ο Ανδρέας Παπανδρέου κυρίως αποτέλεσε τον πόλο αναφοράς και συσπείρωσης ενός νέου, αξιόλογου και επιστημονικά καταρτισμένου ανθρώπινου δυναμικού² που ενδιαφερόταν για την ανάδειξη νέων ιδεών και αντιλήψεων και για την εισαγωγή θεσμικών και άλλων καινοτομιών στη διαμόρφωση και την άσκηση μιας εναλλακτικής προοδευτικής οικονομικής και αναπτυξιακής πολιτικής στη δεκαετία του 1960. Στη βάση αυτή, διαμορφώθηκε ένα ριζοσπαστικό -πέρα από τα όρια της ιστορικής Αριστεράς- πολιτικό και κοινωνικό ρεύμα που επαγγελλόταν την αναγέννηση της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας και την επιτάχυνση της ανάπτυξης στη «χρυσή» διεθνή δεκαετία του 1960.

Το 1962, ο Ανδρέας Παπανδρέου, με τη δπλη του ιδιότητα ως καθηγητή Οικονομικών του Berkeley και Διευθυντή του νεοσύστατου Κέντρου Οικονομικών Ερευνών στην Αθήνα που ο ίδιος δημιούργησε, δημοσιεύει την πρώτη επιστημονική μονογραφία- στη σειρά των επιστημονικών μονογραφιών του Κέντρου- με τον χαρακτηριστικό τίτλο: «Μια στρατηγική για την οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας». Στον πρόλογο της μελέτης αυτής, με την οποία ο Ανδρέας Παπανδρέου επιχειρεί να διερευνήσει τη βιωσιμότητα εναλλακτικών σεναρίων μεγέθυνσης της ελληνικής οικονομίας στην επομένη δεκαετία (1963-1972), υποστηρίζει ό,τι με δεδομένη την πρόσφατη ολοκλήρωση της συμφωνίας σύνδεσης με την ΕΟΚ και την προοπτική πλήρους ένταξης σε 22 χρόνια, η Ελλάδα έχει ένα μικρό περιθώριο χρόνου για να πετύχει τέσσερις μείζονες στόχους:

• την αύξηση του ρυθμού μεγέθυνσης σε σχέση με αυτόν της δεκαετίας του '50.

• τη μέγιστη δυνατή αύξηση του μεριδίου της μεταποίησης στο ακαθάριστο εγχώριο προϊόν.

• τη βελτίωση της αποδοτικότητας της ελληνικής οικονομίας με τη βαθμιαία αλλά διατηρήσιμη μείωση της παραγωγής ιδίως της ελληνικής βιομηχανίας, την υποκατάσταση της υπεραυθεντερικής και σε πολλές περιπτώσεις καθαίρετης κρατικής παρεμβάσης στην οικονομική δραστηριότητα με τον ορθολογικό έλεγχο και τη σχεδιασμένη προωθητική δράση του κράτους και την απόδοση- όπου είναι απαραίτητη- μεγαλύτερης ελευθερίας στον επιχειρηματικό τομέα στη διεξαγωγή κερδοφόρων πόρων.

• στη γρήγορη μείωση της αν. τιμ. ιδίως στον αγροτικό χώρο- και στη σημαντική μείωση των εισοδηματικών και περιφερειακών ανισοτήτων.

Αι την επίτευξη των άσκολων αυτών καθήκόντων, ο οικονομολόγος Ανδρέας Παπανδρέου θέσσει τις απαραίτητες προϋποθέσεις:

² Μια τέτοια χαρακτηριστική συσπείρωση είναι αυτή που πραγματοποιείται γύρω από τον «Όμιλο Αλέξανδρου Παπαναστασίου», στη δημιουργία του οποίου πρωταγωνιστεί ο μετέπειτα πρωθυπουργός Κώστας Σημίτης.

τη διαμόρφωση μιας δημόσιας διοίκησης με κατάρτισμένο ανθρώπινο δυναμικό και με αίσθηση της ολοστολής της και με διάθεση δέσμευσης για την εκπαίδευσή της.

με την ανάδειξη μιας τάξης σύγχρονων επιχειρηματιών και διευθυντικών στελεχών της βιομηχανίας.

την γρήγορη άνοδο του επιπέδου της γενικής και τεχνικής εκπαίδευσης της νεολαίας της χώρας.

Και ο επιστήμονας-οικονομολογος Ανδρέας Παπανδρέου καταλήγει ότι σε κάθε βήμα μιας τέτοιας στρατηγικής ελλοχεύει η σύγκρουση με κατεστημένα συμφέροντα και προειδοποιεί ότι, επειδή τα προτεινόμενα μέτρα θα αποδώσουν μακροχρονίως, δεν είναι τόσο αρεστά από πολιτική άποψη όσο οι καθημερινές συμβαλόμενες λύσεις.

Πέρα όμως, από τις επιστημονικές αναλύσεις, η **φιλοσοφία της οικονομικής ανάπτυξης** που πρεσβεύει και υποστηρίζει ο Ανδρέας Παπανδρέου **ως πολιτικός της**, κατά την περίοδο 1963-1967, μπορεί να περιγραφεί -με βάση τις δικές του διατυπώσεις σε βασικά πολιτικο-οικονομικά κείμενα του αυτής της περιόδου (Α.Γ. Παπανδρέου, 1975) - ως εξής:

- Η ανάπτυξη είναι μια σχεδιασμένη διαρθρωτική αλλαγή σε εθνικό επίπεδο, δηλαδή έχει σαφή και **έντονα εθνικό χαρακτήρα** και απαιτεί **διαρθρωτικό προγραμματισμό** σε εθνική βάση με στόχο την επίτευξη και τη διατήρηση ρυθμών οικονομικής και πολιτιστικής προόδου που δεν θα ήταν εφικτοί χωρίς συνειδητή και συντονισμένη συλλογική δράση.
- Η οικονομική ανάπτυξη στην εποχή μας, επομένως, αποτελεί, σε μεγάλο βαθμό **ευθύνη του κράτους**.
- Προϋπόθεση της οικονομικής ανάπτυξης είναι ο **«υγιής προγραμματισμός»**, προϋπόθεση του οποίου αποτελεί το εκσυγχρονισμένο κράτος.
- Το Πρόγραμμα πρέπει να καταπιάνεται με τα **βαθύτερα διαρθρωτικά αίτια της υπανάπτυξης** και να μην περιορίζεται στην επίτευξη της νομισματικής ισορροπίας ή της ισορροπίας στο ισοζύγιο πληρωμών. Όμως, **δεν αποτελεί πρόγραμμα η απарίθμηση έργων προς εκτέλεσιν**. Το Πρόγραμμα απαιτεί γνώση των διαθέσιμων πόρων και στρατηγική κινητοποίησής τους για την επίτευξη συγκεκριμένων ιεραρχημένων σκοπών με τον οικονομικότερο τρόπο.
- Το Πρόγραμμα στηρίζεται στην έρευνα που βασίζεται σε μια επιστημονική προσέγγιση, αλλά απαιτεί και αξιολόγηση των σκοπών και των στόχων, που είναι κατεξοχήν μια πολιτική διαδικασία. Γι' αυτό ένα πρόγραμμα κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης **δεν είναι μόνο ένα επιστημονικό κείμενο**. Είναι, επίσης και κυρίως ένα **πολιτικό ντοκουμέντο**, ένα **κοινωνικό συμβόλαιο**. Η πραγμάτωσή του απαιτεί τη χρησιμοποίηση **πολιτικής δυνάμεως** στο πλαίσιο μιας **πολιτικής διαδικασίας**.
- Ο ρόλος που προδιαγράφεται για το κράτος σε μια σύγχρονη κοινωνία- που είναι μια **κοινωνία ολιγοπωλίων δυνάμεως** που επηρεάζουν αποφασιστικά τη Βουλή, τη Κυβέρνηση, τη γραφειοκρατία και τον αρχηγό του κράτους- είναι πολύ διαφορετικός από εκείνον που προβλέπουν τα εγχειρίδια των πανεπιστημίων. Ο ρόλος, όλο και περισσότερο με την πάροδο του χρόνου, παίρνει τη μορφή ενός **ενδιάμεσου** που προσπαθεί να **συμβιβάσει αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα** και να επιτύχει μια βιώσιμη συνισταμένη.

Ειδικότερα, η διάγνωση και η προσέγγιση του Ανδρέα Παπανδρέου σχετικά με το «οικονομικό ζήτημα» της Ελλάδας στα μέσα της δεκαετίας του 1960 μπορεί να συνοψισθεί, πάλι με βάση δικές του διατυπώσεις, στα ακόλουθα σημεία:

- Η Ελλάδα του '65 είναι μια **ενδιάμεση οικονομία**, καθώς «ευρίσκεται εις την μέση του δρόμου, κάπου μεταξύ των ολιγώτερον και των περισσότερον ανεπτυγμένων χωρών».
- Είναι επιτακτική ανάγκη η **ταχύτατη οικονομική ανάπτυξη** της χώρας, με εφικτό ετήσιο ρυθμό ανάπτυξης- στην παρούσα φάση της εξέλιξής της- περίπου 8%.
- Είναι αναγκαία η **ευρεία συμμετοχή** των λαϊκών μαζών στα οφέλη και **στους καρπούς της ανάπτυξης**. Δεν αποτελεί ευημερία, η κατάσταση κατά την οποία στην αύξηση του εθνικού εισοδήματος συμμετέχει μόνον η «**ολιγαρχία των Αθηνών**». Εξάλλου, η έννοια της οικονομικής ανάπτυξης μιας χώρας είναι αρρήκτως συνδεδεμένη με την άνοδο του βιοτικού επιπέδου του λαού της, καθώς ο ρυθμός ανάπτυξης και η δομή της ανάπτυξης απαιτούν την **ταχεία ανάπτυξη της εσωτερικής αγοράς**, που είναι συνάρτηση της οικονομικής ευεξίας των λαϊκών μαζών. Υπάρχουν, βέβαια, στιγμές εθνικές και οικονομικής ανάπτυξης κατά τις οποίες απαιτούνται θυσίες. Αλλά οι θυσίες πρέπει να είναι μοιρασμένες σωστά και να το βλέπει και ο απλός άνθρωπος, πως φέρει μόνον το φορτίον που του ανήκει και όχι περισσότερο.
- Η Ελλάδα έχει δύο επιλογές ως προς τη μορφή της ανάπτυξης που πρέπει να επιδιωχθεί: Η πρώτη επιλογή- που είναι η ορθή εθνική επιλογή- συνίσταται στην επιδίωξη της **ταχείας εκβιομηχάνισης** και της **γεωργικής ανάπτυξης** (δηλ. μιας ειρηνικής επανάστασης στην ύπαιθρο). Η δεύτερη, που πρέπει να αποκλεισθεί, επιδιώκει την κατ'αποκλειστικότητα σχεδόν ανάπτυξη του τουρισμού και των εξαρτημένων υπηρεσιών και δραστηριοτήτων, με συνέπεια τη μείωση του πληθυσμού της χώρας δια της μεταναστεύσεως.
- Η πολιτική της υποκατάστασης των εισαγωγών είναι αναγκαία για τον εκσυγχρονισμό της εγχώριας βιομηχανίας και πρέπει να προκρίνεται έναντι μιας βιομηχανικής πολιτικής που κατά προτεραιότητα προωθεί τις εξαγωγές. Έτσι, η βιομηχανική δραστηριότητα επιβάλλεται να στραφεί κυρίως προς την **υποκατάσταση των εισαγωγών** και δευτερευόντως προς τις **εξαγωγές**. Άλλωστε, η πολιτική κινήτρων για την προώθηση των βιομηχανικών εξαγωγών των προηγούμενων κυβερνήσεων (Καραμανλή) δεν απέδωσε. Για μια δεκαετία εβάρυνε- για τις υπηρεσίες, τους οργανισμούς και τα πιστωτικά ιδρύματα- το κριτήριο των εξαγωγών κατά τη λήψη αποφάσεων για την ίδρυση ή επέκταση επιχειρήσεων. Τούτο απέβη τελικώς εις βάρος του εκσυγχρονισμού και της ανάπτυξης της ελληνικής βιομηχανίας.
- Ο **εποικοδομητικός ανταγωνισμός** αναγκάζει τους επιχειρηματίες να εφαρμόσουν νέες μεθόδους παραγωγής και νέα οργανωτικά σχήματα. Επιχειρήσεις που δεν είναι επωφελείς δια τον τόπο πρέπει να παραχωρήσουν τη θέση τους σε νέες επιχειρήσεις ικανές να προωθήσουν τον τόπο. Τροχοπέδη για την οικονομική ανάπτυξη αποτελούν τα κλειστά επαγγέλματα, οι μονοπωλιακές καταστάσεις, το σύστημα αδειοδότησης.
- Η δημιουργία ανταγωνιστικού περιβάλλοντος συνδέεται με τη λειτουργία του **πιστωτικού συστήματος**, στο οποίο δεν έχουν πρόσβαση πολλές μικρές και

μεσαίες επιχειρήσεις και ιδίως νέες, που όμως συγκεντρώνουν τις προϋποθέσεις να γίνουν ανταγωνιστικές επιχειρηματικές μονάδες.

- Η επένδυση στην καλή διοίκηση- που αποτελεί υποδομή της ανάπτυξης- και την αποκέντρωση και κυρίως η **επένδυση στον άνθρωπο και η δημιουργία ανθρώπινου κεφαλαίου** αποτελεί για την Ελλάδα τον κύριο αξιοποιήσιμο πόρο.

Στη διάρκεια της δικτατορίας και του αντιδικτατορικού αγώνα, η οικονομική ανάλυση του Ανδρέα Παπανδρέου για τον χαρακτήρα της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας μετατοπίζεται προς περισσότερο ριζοσπαστική, σύμφωνα με τα κριτήρια της εποχής, κατεύθυνση. **Κατατάσσει την Ελλάδα στις χώρες της περιφέρειας του αναπτυγμένου καπιταλιστικού κόσμου** και αναδεικνύει εντονότερα **τη διασύνδεση μεταξύ οικονομικής υπανάπτυξης και εξωτερικής εξάρτησης της χώρας**. Η επίδραση των θεωριών κέντρου-περιφέρειας και των εμπειριών του «μη καπιταλιστικού τρόπου ανάπτυξης» φαίνεται να κερδίζουν έδαφος στην αντίληψή του, και πάντως σίγουρα στον λόγο του για την οικονομία. Έτσι, στη δεκαετία του '70, ο Ανδρέας Παπανδρέου όχι μόνον αποκλίνει από την αντίληψη της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας ακόμη και του ευρωκομμουνισμού, αλλά επιδιώκει την ιδεολογική σύγκρουση με τα ρεύματα αυτά. Βέβαια, όπως θα φανεί και στη συνέχεια, όσο η προοπτική να αναλάβει κυβερνητικές ευθύνες γίνεται πιο ορατή στα τέλη της δεκαετίας του '70, ο Ανδρέας Παπανδρέου προσεγγίζει τα κόμματα της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας και ειδικότερα τα σοσιαλιστικά κόμματα του ευρωπαϊκού νότου που και αυτά προσεγγίζουν ή είναι ήδη στην κυβέρνηση.

2. Η επταετία της αντιπολίτευσης

Αμέσως μετά την ίδρυση του ΠΑΣΟΚ το 1974, στο χώρο της συντηρητικής παράταξης έκανε την εμφάνισή του ένα λογοπαίγνιο για το όνομα του νέου κόμματος. Τα αρχικά υποτίθεται ότι σήμαιναν: Πανελλήνιον Σοκ. Για το μέγεθος αυτού του «σοκ», για τις επιπτώσεις του στη ιστορική εξέλιξη της χώρας και βέβαια για τον ρόλο του Ανδρέα Παπανδρέου έχουν γραφτεί χιλιάδες σελίδες. Αυτό που επιχειρούμε εδώ είναι να εστιάσουμε στον λόγο του ίδιου του Α. Παπανδρέου για τα οικονομικά πράγματα, και μάλιστα κατά την πρώτη περίοδο της μεταπολίτευσης, έως δηλαδή τις εκλογές του 1981 που θα φέρουν το ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση.

2.1. Από την εξορία στη Βουλή

Ο λόγος του Ανδρέα Παπανδρέου είχε σοκάρει την ελληνική κοινωνία και πριν από τη δικτατορία. Για παράδειγμα, σε αυτόν αποδίδεται η εισαγωγή του όρου «κατεστημένο» στο ελληνικό πολιτικό λεξιλόγιο. Και μάλιστα, για λόγους που θα φανούν ξεκάθαρα στη συνέχεια, ο όρος αυτός μπορεί να αποτελέσει μια καλή αφετηρία για την εξέταση των ιδεών και του λόγου του Α. Παπανδρέου σε όλη την κατοπινή περίοδο.

Το ελληνικό πολιτικό σύστημα ήταν εξοικειωμένο με τον όρο «καθεστώς», το πλέγμα δηλαδή των απρόσωπων θεσμικών ρυθμίσεων που καθορίζουν, αλλά και διασφαλίζουν τη συντήρηση, του συγκεκριμένου χαρακτήρα του πολιτικού συστήματος, των οικονομικών και των κοινωνικών σχέσεων. Ο Ανδρέας Παπανδρέου εισήγαγε την έννοια του «κατεστημένου» (establishment) από το ιδεολογικό οπλοστάσιο της αμερικανικής φιλελεύθερης αριστεράς. Σε αντίθεση με την έννοια του καθεστώτος, το κατεστημένο παραπέμπει περισσότερο στο προσωπικό που διασφαλίζει αλλά και επωφελείται από ένα καθεστώς. Πρόκειται για διαφορά με

σημαντικές συνέπειες για την πολιτική δράση, δεδομένου ότι, πρώτον, απολυτοποιεί τη σημασία του κατά πόσον κάποιος ανήκει σε αυτό το προσωπικό ή όχι, ενώ, δεύτερον, με κάποιο τρόπο απλοποιεί την πολιτική διαμάχη, θέτοντας ως στόχο της την αντικατάσταση αυτού του προσωπικού. Πρόκειται για ιδέες που διαπερνούν την πολιτική φιλοσοφία του Α. Παπανδρέου, όπως θα φανεί και στη συνέχεια, και στις οποίες υπακούει ο καθεαυτό οικονομικός του λόγος.

Τα χρόνια της δικτατορίας είναι βέβαια εποχή ριζοσπαστικοποίησης για τον Α. Παπανδρέου, όπως και για ολόκληρη την ελληνική διανόηση. Οι ιδέες αυτής της περιόδου αποκρυσταλλώνονται στο βιβλίο του *Πατερναλιστικός Καπιταλισμός*, που κυκλοφορεί (στα αγγλικά) το 1972. Όπως επισημαίνει ο Γιάννης Βούλγαρης (2001), ο *Πατερναλιστικός Καπιταλισμός* του Παπανδρέου διαπερνάται από δύο παράλληλα ρεύματα ιδεών, τα οποία άλλωστε κυριαρχούσαν στον λόγο της ριζοσπαστικής αριστεράς της εποχής στην Ευρώπη και στις ΗΠΑ.

Το πρώτο είχε ως αφετηρία την έννοια του «Μονοπωλιακού Καπιταλισμού», με την έννοια που είχαν δώσει στον όρο στο ομώνυμο βιβλίο τους οι Baran και Sweezy (1966). Στη φάση του μονοπωλιακού καπιταλισμού η οικονομία των καπιταλιστικών χωρών κυριαρχούνταν απόλυτα από την οικονομική δράση των μεγάλων μονοπωλίων. Η ισχύς αυτών των επιχειρήσεων ήταν τόσο μεγάλη που τους επέτρεπε να θέτουν υπό τον έλεγχό τους το κράτος και τους μηχανισμούς του, μέσω του ελέγχου που ήταν σε θέση να ασκήσουν στο στελεχικό δυναμικό του κράτους (Miliband, 1969). Να λοιπόν, και πάλι, η ιδέα του «κατεστημένου» αν και σε πιο ριζοσπαστική μορφή.

Η προσέγγιση του μονοπωλιακού καπιταλισμού αντιλαμβάνεται τις οικονομίες των καπιταλιστικών χωρών σαν πυραμίδες, οι κορυφές των οποίων γίνονται όλο και στενότερες, και κυριαρχούν όλο και πιο αποφασιστικά στο όλο οικοδόμημα. Ωστόσο, αυτή η ιεραρχική οπτική των πραγμάτων δεν εξαντλείται στο εσωτερικό των καπιταλιστικών χωρών, αλλά εκτείνεται και στον διεθνή χώρο οικοδομώντας μιαν ιεραρχία καπιταλισμών. Εδώ η ιδέα του μονοπωλιακού καπιταλισμού συναντά το δεύτερο ρεύμα που διαπερνά τη σκέψη του Α. Παπανδρέου, και το οποίο βασίζεται στη διάκριση του κόσμου σε «Κέντρο» και «Περιφέρεια». Το μονοπώλια του Κέντρου είναι σε θέση να θέσουν υπό τον έλεγχό τους όχι απλώς τις οικονομίες των χωρών της Περιφέρειας, αλλά και το πολιτικό προσωπικό που τις διαχειρίζεται. Το πολιτικό συμπέρασμα αυτής της οπτικής των πραγμάτων είναι ότι, για μια περιφερειακή χώρα, το πρώτο ζητούμενο είναι η διεκδίκηση της εθνικής της ανεξαρτησίας. Όπως έλεγε ο ίδιος ο Α. Παπανδρέου στην εκδήλωση για τη δεύτερη επέτειο της ίδρυσης του ΠΑΣΟΚ:

«Προϋπόθεση για την πραγμάτωση του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού, για την κοινωνική απελευθέρωση του Έλληνα εργαζόμενου, είναι για μας η εδραίωση της λαϊκής κυριαρχίας. Μα προϋπόθεση γι' αυτό είναι η κατάκτηση και κατοχύρωση της εθνικής μας ανεξαρτησίας» (ΤΑ ΝΕΑ, 9/9/76)

Πρόκειται βέβαια για ιδέα κεντρική για την πολιτική σκέψη του Α. Παπανδρέου και ολόκληρου του ΠΑΣΟΚ, που θα χαρακτηρίσει τη ρητορική αυτού του χώρου για τις δύο επόμενες δεκαετίες. Βέβαια, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, η ίδια ρητορική γνώρισε σημαντικές μετατοπίσεις έμφασης, που σε μεγάλο βαθμό αντανακλούν και τις μετατοπίσεις των απόψεων του ίδιου του Α. Παπανδρέου.

2.2. Η διατύπωση του οράματος μετά τη μεταπολίτευση

Αυτό είναι λοιπόν το πλαίσιο του «σοσιαλιστικού μετασχηματισμού» που επαγγέλλεται ο Ανδρέας Παπανδρέου με την πτώση της χούντας. Στα μέσα της δεκαετίας του 1970 στην Ελλάδα η λέξη σοσιαλισμός ήταν απόλυτα συνδεδεμένη με την ιστορική πορεία του κομμουνιστικού κινήματος. Ο Α. Παπανδρέου εισάγει όμως μια έννοια του σοσιαλισμού που χαρακτηρίζεται από σημαντικές διαφορές από εκείνη την παράδοση.

Ένα χρόνο μετά την μεταπολίτευση, ΤΑ ΝΕΑ δημοσιεύουν σειρά συνεντεύξεων με σημαντικές πολιτικές προσωπικότητες με τον γενικό τίτλο: «Σοσιαλισμός στην Ελλάδα: Πώς; και Πότε;». Το φύλλο της 3^{ης} Νοεμβρίου 1975 φιλοξενεί τις απόψεις του Α. Παπανδρέου για το περιεχόμενο του σοσιαλισμού.

Στο σύγχρονο καπιταλιστικό σύστημα, λέει ο Ανδρέας Παπανδρέου, η δομή της εξουσίας «επιτρέπει σε μια μικρή μειοψηφία να αποφασίζει για την πλειοψηφία, ενώ αναγκάζει την πλειοψηφία να μένει αμέτοχη στη διαμόρφωση και λήψη των αποφάσεων που αφορούν την πολιτική, κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ζωή του τόπου, που καθιερώνει την εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο...». Η λύση είναι «το πέραςμα της εξουσίας από τα μονοπώλια στο Λαό... η λύση πρέπει να αναζητηθεί μόνο στα πλαίσια του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού της κοινωνίας». Τα μονοπώλια που ελέγχουν τον ελληνικό καπιταλισμό προέρχονται κυρίως από τις ΗΠΑ και την ΕΟΚ, άρα η πρόοδος στη χώρας μας «προϋποθέτει την κοινωνικοποίηση των ξένων και των εξαρτημένων ντόπιων μονοπωλίων, προϋποθέτει δηλαδή τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό».

Με τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό «το κράτος παύει να είναι ο εκφραστής των συμφερόντων του ξένου και ντόπιου μονοπωλιακού κεφαλαίου». Ποιες είναι λοιπόν οι επιχειρήσεις που πρέπει να κοινωνικοποιηθούν στα πλαίσια αυτού του μετασχηματισμού; Αυτό θα εξαρτηθεί «από το σχετικό μέγεθος... καθώς και από τη γενικότερη σημασία τους στην παραγωγική διαδικασία». Πάντως, «το χρηματοδοτικό σύστημα στο σύνολό του, το μεγάλο εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο, τα ξένα και ντόπια μονοπώλια στη βιομηχανία και μεταποίηση, καθώς και τα μέσα ενημέρωσης έχουν άμεση προτεραιότητα». Η ίδια τύχη περιμένει τις πολυεθνικές επιχειρήσεις, οι οποίες «θα κοινωνικοποιηθούν, στους δε ιδιοκτήτες των θα δοθεί αποζημίωση αν αποδειχθεί ότι πραγματικά τους χρωστάμε». Τέλος, όσον αφορά τον διεθνή προσανατολισμό της χώρας, ο Ανδρέας Παπανδρέου κρίνει ότι οικονομική συνεργασία μπορεί να υπάρξει μόνο με τις χώρες της Βαλκανικής και της Μεσογείου: «Η ανάπτυξη μιας κοινής αγοράς των μεσογειακών χωρών θα αποτελούσε αποφασιστικό στήριγμα στην εξέλιξη που οραματιζόμαστε». Αντίθετα, υποστηρίζει, «η συμμετοχή της Ελλάδας στην ΕΟΚ των μονοπωλιακών μεγαθηρίων θα όρθωνε σοβαρά εμπόδια για την πορεία της χώρας μας προς το σοσιαλισμό». Η αντίθεση προς την ΕΟΚ αποτελεί άλλωστε τη σημαντικότερη κριτική του Α. Παπανδρέου προς τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα της Ευρώπης.

Επιφανειακά, ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός που οραματίζεται ο Α. Παπανδρέου φαίνεται να διαφέρει ελάχιστα από το όραμα του σοσιαλισμού του κομμουνιστικού κινήματος. Αλλά μια τέτοια διαπίστωση θα ήταν λανθασμένη, δεδομένου ότι, όπως θα δούμε αμέσως, ακόμα και οι σύντομες διατυπώσεις που παραθέσαμε παραπάνω υποκρύπτουν σημαντικότερες διαφορές.

Η πρώτη σημαντική διαφορά είναι η σχεδόν ολοκληρωτική απουσία/υποβάθμιση του ταξικού στοιχείου. Σε αντίθεση με τη μαρξιστική-λενινιστική παράδοση, η οποία

θεωρούσε ότι η εργατική τάξη συνιστά το υποκείμενο της πάλης για τον σοσιαλισμό, στο σχήμα του Ανδρέα Παπανδρέου τον ρόλο αυτό αναλαμβάνει η μεγάλη πλειοψηφία του Λαού, χωρίς περαιτέρω ταξικούς προσδιορισμούς. Είναι η πλειοψηφία των «μη προνομιούχων», όρος που θα γίνει σημαία του Α. Παπανδρέου και του ΠΑΣΟΚ ιδίως μετά τις εκλογές του 1977.

Ως εκ τούτου, και αυτή είναι η δεύτερη διαφορά, το επιχείρημα υπέρ του σοσιαλισμού είναι πολύ περισσότερο πολιτικό παρά οικονομικό. Το μεγάλο πρόβλημα στον καπιταλισμό δεν είναι τόσο η οικονομική εκμετάλλευση, όσο η δυνατότητα μιας μικρής μειοψηφίας να διαμορφώνει αποφάσεις. Σε αυτό λοιπόν το σχήμα, η προτεραιότητα δεν είναι η ανατροπή της εκμετάλλευσης, αλλά η κινητοποίηση της πλειοψηφίας για τη διεκδίκηση της συμμετοχής της «στη διαμόρφωση και λήψη των αποφάσεων που αφορούν την πολιτική, κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ζωή του τόπου».

Η τρίτη διαφορά σχετίζεται με τον ρόλο της περιφέρειας. Για τη μαρξιστική-λενινιστική οπτική των πραγμάτων, ο ρόλος των αγροτικών μαζών στην πορεία προς το σοσιαλισμό είναι το λιγότερο αμφιλεγόμενος, αν όχι εγγενώς ύποπτος. Αντίθετα, στο σχήμα Κέντρου-Περιφέρειας, όπως είδαμε ότι το υποστηρίζει ο Α. Παπανδρέου, η σχέση μεταξύ αυτών των δύο ενοτήτων δεν εξαντλείται στο παγκόσμιο σύστημα αλλά έχει την ακριβή της αντανάκλαση και στο εσωτερικό των χωρών της περιφέρειας. Σε αυτή τη βάση, το αίτημα της αναζωογόνησης της ελληνικής περιφέρειας δεν είναι απλώς ένα αίτημα κοινωνικής δικαιοσύνης, αλλά σκοπεύει στο να φέρει στο προσκήνιο κοινωνικές ομάδες οι οποίες υποτίθεται ότι θα αποτελέσουν βασικές δυνάμεις του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού.

Τέλος, η τέταρτη διαφορά έχει να κάνει με τη *θεμελιώδη αλλαγή* –εκείνη δηλαδή που αποτελεί προϋπόθεση για όλες τις υπόλοιπες- της πορείας προς το σοσιαλισμό. Για τη μαρξιστική-λενινιστική παράδοση, η θεμελιώδης αλλαγή είναι η κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής. Σε αυτό λοιπόν το πλαίσιο, δεν έχει νόημα ο προβληματισμός σχετικά με ποιες επιχειρήσεις πρέπει να «κοινωνικοποιηθούν», δεδομένου ότι όλες οι επιχειρήσεις θα πρέπει να τεθούν υπό κρατικό έλεγχο. Στο σχήμα όμως του Α. Παπανδρέου, η θεμελιώδης αλλαγή είναι η κατοχύρωση της εθνικής ανεξαρτησίας. Είναι θεμελιώδης επειδή αποτελεί προϋπόθεση για όλες τις άλλες, τις οποίες απαιτεί ο «σοσιαλιστικός μετασχηματισμός». Η σημασία της εθνικής ανεξαρτησίας στην σκέψη και τη ρητορική του Α. Παπανδρέου είναι θέμα πολυσυζητημένο. Ωστόσο, ίσως δεν έχει τονιστεί αρκετά ότι είναι αυτή η ιδέα που βρίσκεται πίσω από την έντονα αρνητική στάση απέναντι στην Ευρώπη (η ΕΟΚ των μονοπωλίων) στην πρώτη φάση του ΠΑΣΟΚ. Σε αντίθεση με την παραδοσιακή αριστερά, ο λόγος του Α. Παπανδρέου παραπέμπει περισσότερο στον ρόλο της ΕΟΚ ως συνδετικού κρίκου του συστήματος της χώρας με αυτό του Κέντρου, παρά στους οικονομικούς κινδύνους για την υπανάπτυκτη ελληνική οικονομία που θα συνεπαγόταν η ένταξη (το επιχείρημα του «λάκκου των λεόντων» της προδικτατορικής ΕΔΑ).

2.3. Προς την Αξιωματική Αντιπολίτευση

Στις εκλογές του 1977 το ΠΑΣΟΚ θα πάρει κοντά στο 26%, ποσοστό που θα το φέρει στην Αξιωματική αντιπολίτευση, κερδίζοντας έτσι οριστικά τον πόλεμο στον χώρο της κεντροαριστεράς (ο άλλος διεκδικητής, η Ένωση Κέντρου - Νέες Δυνάμεις θα εξαφανιστεί από το πολιτικό σκηνικό ανάμεσα στο 1977 και το 1981) και θέτοντας πειστικά υποψηφιότητα για νίκη στις επόμενες εκλογές. Όπως έχουν παρατηρήσει

πολύ μελετητές της μεταπολιτευτικής Ελλάδας, η επιτυχία αυτή βασίζεται σε μια σειρά βαθμιαίων αναπροσαρμογών της πολιτικής φιλοσοφίας, της ρητορικής και των πολιτικών θέσεων του ΠΑΣΟΚ. Οι αναπροσαρμογές αυτές περιλαμβάνουν τόσο στοιχεία τομής με τις ιδέες που παρουσιάσαμε παραπάνω, αλλά και σημαντικές συνέχειες. Και όπως είναι φυσικό, ο ρόλος του Ανδρέα Παπανδρέου είναι καθοριστικός για τη διαμόρφωση της τελικής ισορροπίας ανάμεσα σε αυτές τις τομές και τις συνέχειες.

Έχουμε ήδη αναφέρει ότι η εθνική ανεξαρτησία αποτελεί τη «θεμελιώδη αλλαγή» στο σχήμα του Α. Παπανδρέου. Ωστόσο, στην περίοδο ανάμεσα στις δύο εκλογικές αναμετρήσεις (1974 και 1977) ο Παπανδρέου κάνει κινήσεις τόσο συνέχειας όσο και τομών σε σχέση με την αρχική διατύπωση της αντίστοιχης θέσης. Το Φεβρουάριο του 1977 ταξιδεύει στη Λιβύη και με την επιστροφή του δηλώνει στα ΝΕΑ (28/2/77) ότι η Λιβύη «αποτελεί την πιο δυναμική αιχμή στον αγώνα ενάντια στην ιμπεριαλιστική διείσδυση στο χώρο της Μεσογείου». (Η συνέντευξη στα ΝΕΑ είναι περισσότερο γνωστή για τον ισχυρισμό του ότι το καθεστώς της Λιβύης προσπαθεί να μιμηθεί την άμεση δημοκρατία του δήμου της αρχαίας Αθήνας). Λιγότερο από 6 μήνες αργότερα (13/6/77) ο Α. Παπανδρέου δηλώνει και πάλι στην ίδια εφημερίδα:

«Στη σημερινή περίοδο, θα εξέταζα μια ειδική συμφωνία ΕΟΚ και Ελλάδας, που θα έπαιρνε υπόψη τα ουσιαστικά δεδομένα της ελληνικής οικονομίας. Μια τέτοια συμφωνία δεν θα ήταν έγκυρη παρά μόνο όταν θα επέτρεπε στην Ελλάδα να διατηρεί τον απόλυτο έλεγχο της διακινήσεως κεφαλαίων... Θα πρέπει, εξ άλλου, να διατηρηθεί η εμπορική ανεξαρτησία της Ελλάδας και το δικαίωμα ελεύθερων ανταλλαγών με τις Βαλκανικές χώρες και τις χώρες του Τρίτου Κόσμου».

Από τη μια πλευρά έχουμε τη συνέχεια της άποψης για τον αποφασιστικό ρόλο του αντι-ιμπεριαλιστικού αγώνα των χωρών της περιφέρειας. Από την άλλη όμως έχουμε μια πρώτη δειλή προσπάθεια εξαίρεσης της σχέσης της χώρας μας με την ΕΟΚ από το άτεγκτο σχήμα Κέντρου-Περιφέρειας που ο Α. Παπανδρέου υποστήριζε παλιότερα, και άρα μια πρώτη υπονόηση ότι μια μελλοντική κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ θα μπορούσε ενδεχομένως να κινηθεί και εντός των ορίων που θα έθετε μια ενδεχόμενη (ακόμα τότε) συμμετοχή στην ΕΟΚ. Η πρακτική της αδιόρατης υπονόησης μιας θέσης σε μια δεδομένη χρονική στιγμή κατά την οποία υποστηρίζεται μια άλλη αντίθετη θέση αποτελεί μια πάγια τεχνική του Ανδρέα Παπανδρέου στο πλαίσιο της διαχείρισης «της αμφισημίας του πολιτικού του λόγου που αποτέλεσε τη σημειολογική έκφραση της πολιτικο-κοινωνικής πολυσελλικτικότητάς του» (Βούλγαρης, 2001, σ. 87).

Καθώς η μεταπολίτευση απομακρύνεται, η πολιτική ζωή της χώρας αρχίζει να ομαλοποιείται και το ενδιαφέρον της πολιτικής διαμάχης να επικεντρώνεται στα προβλήματα της καθημερινής πολιτικής. Στο χώρο της οικονομίας, η κυβέρνηση της Ν.Δ. έχει να αντιμετωπίσει την παγκόσμια ύφεση που ακολούθησε την πρώτη πετρελαϊκή κρίση (μολονότι η ελληνική οικονομία εμφανίζει ακόμα σχετικά υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης μέχρι το τέλος της δεκαετίας, χαμηλότερους βέβαια από τους ρυθμούς της δεκαετίας του '60) και βέβαια την έκρηξη των λαϊκών προσδοκιών που ακολούθησε την πτώση της δικτατορίας.

Σε απάντηση των τελευταίων, η κυβέρνηση Καραμανλή εφάρμοξε επί σειρά ετών - έως δηλαδή τη δεύτερη πετρελαϊκή κρίση του 1979- αρκετά απλόχερες εισοδηματικές πολιτικές. Ταυτόχρονα, ακολούθησε με συνέπεια μιαν έντονα παρεμβατική πολιτική, όπου το κράτος ανελάμβανε μια σειρά λειτουργιών και κυρίως επενδύσεων σε διάφορους βιομηχανικούς κλάδους. Μαζί με ένα κύμα κρατικοποιήσεων την περίοδο

αυτή (συγκρότημα Εμπορικής Τράπεζας, Ολυμπιακή Αεροπορία, κλπ.) ήταν αυτή η πολιτική που προκάλεσε την μήνη του ΣΕΒ, ο οποίος την χαρακτήρισε ως «σοσιαλμανία».

Ο Ανδρέας Παπανδρέου ασκεί βέβαια κριτική σταθερά από «αριστερά». Ο πληθωρισμός παραμένει υψηλός για όλη αυτή την περίοδο, πράγμα που, όπως ισχυρίζεται, σημαίνει την ύπαρξη μιας υπόγειας διαδικασίας αναδιανομής εισοδημάτων προς όφελος του μεγάλου κεφαλαίου και εις βάρος του λαϊκού εισοδήματος. Από την άλλη πλευρά, εκμεταλλεύεται το γεγονός ότι, όσο απλόχερη και αν είναι η εισοδηματική πολιτική της κυβέρνησης, είναι εξαιρετικά δύσκολο να ικανοποιήσει απόλυτα τα συσσωρευμένα αιτήματα που έχει δημιουργήσει η εκρηκτική ανάπτυξη της δεκαετίας του 1960 και η καταπίεση της δικτατορίας.

Αλλά ο λόγος του Α. Παπανδρέου αυτή την περίοδο δεν εξαντλείται στο επίπεδο μιας «μαξιμαλιστικής» πολεμικής προς τη Δεξιά. Ταυτόχρονα προσπαθεί να διατυπώσει στοιχεία ενός κυβερνητικού προγράμματος. Έτσι, στην εισήγησή του προς την 1^η Συνδιάσκεψη του ΠΑΣΟΚ (Ιούλιος 1977), ο Ανδρέας Παπανδρέου περιγράφει τρεις *δομικές αλλαγές* που έχουν σαν σκοπό να ανοίξουν το δρόμο προς το σοσιαλισμό: α) την κοινωνικοποίηση του χρηματοδοτικού-πιστωτικού συστήματος της χώρας, β) την επιβολή εθνικού ελέγχου στο σύνολο του εισαγωγικού εμπορίου και γ) την κοινωνικοποίηση των στρατηγικών μονοπωλιακών-βιομηχανικών μονάδων.

Έχουμε λοιπόν εδώ μια πρώτη διατύπωση ενός σχεδίου *αριστερού εθνικού κεϋνσιανισμού* που προτείνεται ως το κυβερνητικό πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ. Κεϋνσιανής έμπνευσης είναι βέβαια και το παρεμβατικό πλαίσιο οικονομικής πολιτικής μέσα στο οποίο κινείται στη μεταπολίτευση και η Ν.Δ. Ωστόσο, η πρόταση του Α. Παπανδρέου έχει δύο σημαντικές διαφορές από την πολιτική της Ν.Δ.: α) ισχυρότερη έμφαση στον κρατικό έλεγχο επί της μεγάλης ιδιωτικής πρωτοβουλίας μέσω του πιστωτικού συστήματος και των κοινωνικοποιήσεων και β) ισχυρότερο το *εθνικό* στοιχείο, την απαίτηση δηλαδή θωράκισης της χώρας από την επίδραση του διεθνούς πλαισίου, το ποίο υποτίθεται ότι εμποδίζει την οικονομική και κοινωνική της ανάπτυξη.

Καθώς οι εκλογές πλησιάζουν ο πολιτικός λόγος του Ανδρέα Παπανδρέου επικεντρώνεται περισσότερο στο άμεσο, σε αυτό δηλαδή που θα πράξει μια κυβέρνηση αμέσως μετά την εκλογή της. Ο σοσιαλισμός βέβαια παραμένει ο απώτερος πολιτικός στόχος. Αλλά το κυβερνητικό πρόγραμμα είναι κάτι πιο άμεσο, κάτι που αναγκαστικά κινείται ανάμεσα στη Σκύλα και τη Χάρυβδη, όπως ο ίδιος λέει παραστατικά στα ΝΕΑ (20/10/77):

«Η Σκύλα είναι να πας τόσο σιγά στις αλλαγές, ώστε να απορροφηθούν και να μην αλλάξει τίποτα.... Η Χάρυβδη παραμονεύει απ' την άλλη μεριά. Αν προχωρήσεις με ρυθμούς πολύ γρήγορους... θα σκοντάψεις. Θα οδηγήσεις σε κλυδωνισμούς και οπισθοδρόμηση... Πρέπει, με άλλα λόγια, και να πείσεις τον Λαό για την αναγκαιότητα των αλλαγών και να συμμετάσχει ο Λαός υπεύθυνα... στην υλοποίησή τους».

Η Σκύλα αντιπροσωπεύει, κατά τον Ανδρέα Παπανδρέου, την τακτική της σοσιαλδημοκρατίας. Η Χάρυβδη, μολονότι δεν λέγεται εδώ ρητά, περιγράφει την λενινιστική τακτική. Έχουμε λοιπόν εδώ μια πρώτη διατύπωση της λογικής του «τρίτου δρόμου», που ο Α. Παπανδρέου θα διατυπώσει καθώς η χώρα πλησιάζει τις εκλογές (που θα γίνουν τελικά τον Οκτώβριο του 1981) και στην πρώτη περίοδο της διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ.

2.4. Προς την κυβέρνηση

Η διάκριση ανάμεσα στον στρατηγικό στόχο (ο σοσιαλισμός) και στην κυβερνητική τακτική όταν πλέον θα έχει κατακτηθεί η εξουσία, διαπερνά τον λόγο του Ανδρέα Παπανδρέου ολόκληρη την κρίσιμη τετραετία 1977-1981. Όπως ο ίδιος αναφέρει στα ΝΕΑ (12/12/77), σε μια από τις πρώτες συνεντεύξεις του μετά τον εκλογικό θρίαμβο του 1977, «το '74 είχαμε Διακήρυξη αρχών. Συγκεκριμένο πρόγραμμα όμως υλοποίησης αυτών των αρχών ... αν είμαστε κυβέρνηση δεν είχαμε». Ισχυρίζεται δε ότι τέτοιο πρόγραμμα υπήρχε ήδη κατά τη στιγμή της συνέντευξης. Στην πραγματικότητα βέβαια, το κυβερνητικό πρόγραμμα του Α. Παπανδρέου αρχίζει να διαμορφώνεται κατά την τετραετία της Αξiomατικής Αντιπολίτευσης, και παίρνει την οριστική του μορφή λίγο πριν τις εκλογές του 1981, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Μαζί με την επιμονή στη διάκριση στρατηγικής-τακτικής, ο Ανδρέας Παπανδρέου επιμένει επίσης συστηματικά στη λογική της Σκύλας και της Χάρυβδης, που συναντήσαμε παραπάνω. Η επιμονή και στα δύο αυτά ζητήματα είχε προφανώς διπλή στόχευση. Από τη μια πλευρά, ήθελε να αντικρούσει την κινδυνολογία της δεξιάς σε σχέση με το τι θα σήμαινε η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία. Για παράδειγμα, ο Α. Παπανδρέου επανειλημμένα τονίζει ότι η προώθηση των συνεταιρισμών στον αγροτικό τομέα δεν πρόκειται να μεταβάλει το ιδιοκτησιακό καθεστώς των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, όπως διατεινόταν η υπόγεια προπαγάνδα της συντηρητικής παράταξης. Από την άλλη πλευρά, αποσκοπούσε στο να τιθασεύσει τον μαξιμαλισμό του ίδιου του ΠΑΣΟΚ, αλλά και τις τεράστιες προσδοκίες που δημιουργούσε η προοπτική της κατάκτησης της κυβερνητικής εξουσίας.

Ακόμα, συνεχίζεται η βαθμιαία μετατόπιση των σκληρών θέσεων σχετικά με τη συμμετοχή της χώρας στην ΕΟΚ. Σε συνέντευξή του στο Νικηφόρο Αντωνόπουλο (ΤΑ ΝΕΑ 29/5/80) ο Α. Παπανδρέου ερωτάται αν μια μεγαλύτερη πρόσδεση της Ελλάδας στην Δυτική Ευρώπη θα μείωνε την εξάρτησή της από τις ΗΠΑ. Απαντώντας, ομολογεί ότι, ενώ πριν μερικά χρόνια θα αρνιόταν μια τέτοια δυνατότητα απολύτως, είχε ήδη αρχίσει να βλέπει την ύπαρξη και το ενδεχόμενο μελλοντικού βαθέματος ενός ρήγματος ανάμεσα στις δύο πλευρές του Ατλαντικού, τόσο γύρω από ζητήματα εξωτερικής πολιτικής, όσο και για οικονομικούς λόγους. Ένα μόλις μήνα πριν από τις εκλογές, ο Α. Παπανδρέου επαναφέρει μια πρόταση που είχε κάνει και παλιότερα για τη διενέργεια δημοψηφίσματος σχετικά με τη συμμετοχή της χώρας στην ΕΟΚ. Κανείς βέβαια δεν παραγνωρίζει μια σημαντική παράμετρο εδώ, ότι πρόεδρος της δημοκρατίας είναι τώρα ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και ότι η διεξαγωγή δημοψηφίσματος αποτελεί προνομία του προέδρου. Είναι προφανές ότι εντόνα τακτικός χαρακτήρας των κινήσεων αυτών που δεν μπορούν να ειδικθούν έξω από την εξέλιξη της πολιτικής συγκυρίας, που σφραγίζεται όλο και περισσότερο από την προοπτική ανάληψης κυβερνητικής ευθύνης από το ΠΑΣΟΚ. Αλλά, ο Ανδρέας Παπανδρέου προχωρεί ακόμα περισσότερο:

«Το ΠΑΣΟΚ έχει κάνει ξεκάθαρο και δημόσια και ιδιαίτερα στους επιτρόπους της ΕΟΚ, ότι κι αν ακόμη η Ελλάδα παραμείνει στην Κοινή Αγορά, αυτό δεν σημαίνει ότι είμαστε υποχρεωμένοι να αποδεχθούμε τις ειδικές συμφωνίες που συνόδεψαν την Ένταξη». (ΤΑ ΝΕΑ 21/9/81)

Πρόκειται λοιπόν για μια σχετικά σαφή διατύπωση της πολιτικής που ο Ανδρέας Παπανδρέου επρόκειτο να ακολουθήσει ως πρωθυπουργός, και η οποία οδήγησε στο περίφημο Μνημόνιο (1982), όπως θα φανεί στη συνέχεια.

Ωστόσο, η σημαντική εξέλιξη αυτής της περιόδου ήταν η πορεία προς τη διατύπωση της οικονομικής πολιτικής που το ΠΑΣΟΚ επρόκειτο να ακολουθήσει ως κυβέρνηση, και την οποία έχουμε συνθηματικά περιγράψει με τον όρο: «αριστερός εθνικός κεϋνσιανισμός». Κατά τον Α. Παπανδρέου, σε όλη αυτή την περίοδο το κεντρικό πρόβλημα της ελληνικής οικονομίας είναι ο πληθωρισμός (που θα φθάσει το 25% το 1980, αμέσως δηλαδή μετά τη δεύτερη πετρελαϊκή κρίση).

Κατά την άποψή του, δύο ήταν οι πηγές του πληθωρισμού στην ελληνική οικονομία της εποχής. Η πρώτη ήταν η ισχύς το ντόπιων και ξένων μονοπωλίων, που τους επέτρεπε να αυξάνουν τις τιμές τους χωρίς να φοβούνται την πίεση του ανταγωνισμού. Για την καταπολέμηση αυτής της ισχύος, ο Α. Παπανδρέου έθετε ως πρώτη προτεραιότητα την «αποτελεσματική παρέμβαση στα κυκλώματα του εμπορίου και των μεσαζόντων». Η δεύτερη πηγή ήταν το πιστωτικό σύστημα, το οποίο, λόγω της μακρόχρονης διαπλοκής του με το μεγάλο κεφάλαιο και τις κυβερνήσεις της δεξιάς, κατεύθυνε τις χρηματοδοτήσεις του προνομιακά προς μεγάλες και όχι πάντα αποδοτικές επιχειρήσεις, πνίγοντας έτσι τις ΜΜΕ και τις παραγωγικές δραστηριότητες στην οικονομία (ΤΑ ΝΕΑ 12/3/79). Λογικό συμπέρασμα αυτής της ανάλυσης είναι βέβαια η ανάγκη ελέγχου και αναπροσανατολισμού του πιστωτικού συστήματος, όπως έχουμε ήδη αναφέρει.

Στην προσπάθειά της να καταπολεμήσει τον πληθωρισμό, η κυβέρνηση της Ν.Δ. εισήγαγε το 1979 (με τη δεύτερη πετρελαϊκή κρίση δηλαδή) πολιτικές περιορισμού των εισοδημάτων (ή μονόπλευρης λιτότητας, όπως επικράτησε να περιγράφονται). Κατά τον Ανδρέα Παπανδρέου, ήταν αναπόφευκτο αυτή η πολιτική να βαθύνει την κρίση, οδηγώντας την οικονομία σε στασιμοπληθωρισμό (σε μια κατάσταση δηλαδή όπου συνυπάρχουν πληθωρισμός με στασιμότητα της οικονομικής δραστηριότητας). Το σπάσιμο του φαύλου κύκλου απαιτούσε την αντιστροφή της έμφασης της οικονομικής πολιτικής. Όπως έλεγε ο Α. Παπανδρέου στην Βουλή, κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού του 1980: «Για το ΠΑΣΟΚ, το κλειδί για μια διέξοδο από το καθεστώς του στασιμοπληθωρισμού είναι να περάσουμε από τον περιορισμό της ζήτησης στην αύξηση της προσφοράς» (ΤΑ ΝΕΑ 20/12/79).

Προτεραιότητα στο πλαίσιο αυτού του οράματος έχει βέβαια η διασφάλιση της ζήτησης για το προϊόν της οικονομίας, πράγμα που σημαίνει ότι η εισοδηματική πολιτική αποκτά κεντρική σημασία. Στην ουσία, αναδεικνύεται στο θεμέλιο πάνω στο οποίο θα βασιστεί η αναπτυξιακή προσπάθεια. Εδώ βασίζεται η λογική της Αυτόματης Τιμαριθμικής Αναπροσαρμογής (ΑΤΑ), της πολιτικής δηλαδή που θα ακολουθήσει το ΠΑΣΟΚ για ολόκληρη τη δεκαετία του 1980, και η οποία προέβλεπε την αυτόματη αναπλήρωση των εισοδηματικών απωλειών που επέφερε ο πληθωρισμός. Όπως υποστήριζε ο Ανδρέας Παπανδρέου ένα μόλις μήνα πριν από τις εκλογές:

«Με την αυτόματη τιμαριθμική αναπροσαρμογή των αμοιβών, την ετήσια τιμαριθμική αναπροσαρμογή της φορολογικής κλίμακας και γενικότερα με τα μέτρα προστασίας και βελτίωσης της αγοραστικής δύναμης των εργαζομένων, η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ θα εξουδετερώσει έναν από τους βασικούς παράγοντες που τροφοδοτούν σήμερα την κρίση, από την πλευρά της ζήτησης» (ΤΑ ΝΕΑ 12/9/81).

Το άλλο σκέλος της αναπτυξιακής πολιτικής αναφέρεται βέβαια στην προσφορά. Ο έλεγχος του πιστωτικού συστήματος, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, αποσκοπεί ακριβώς στον επηρεασμό της προσφοράς σε αναπτυξιακή κατεύθυνση. Στον ίδιο στόχο αποβλέπει η πολιτική των κοινωνικοποιήσεων μεγάλων βιομηχανικών μονάδων.

Ωστόσο, στην περίφημη συνέντευξη στο ΒΗΜΑ, της Κυριακής του Πάσχα του 1981 (26/4/81), ο Α. Παπανδρέου μετριάξει σε μεγάλο βαθμό τον σχετικό στόχο. Διακηρύσσει βέβαια την κοινωνικοποίηση του ορυκτού πλούτου της χώρας, αλλά τίποτα περισσότερο. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει μια σημαντική εξέλιξη στην ελληνική βιομηχανία της εποχής, η εμφάνιση δηλαδή των υπερχρεωμένων (αργότερα θα επικρατήσει ο τίτλος «προβληματικές») επιχειρήσεων. Έτσι στην ίδια συνέντευξη ο Ανδρέας Παπανδρέου δηλώνει ότι:

«Πολύ πριν σκεφτούμε άλλα μέτρα στη βιομηχανία θα πρέπει να αντιμετωπίσουμε το πρόβλημα επιβιώσεως αυτών των εταιριών. Είναι πρόβλημα επιλογής ανάμεσα σε κείνες που μπορούν να αποδώσουν στο κοινωνικό σύνολο και τις οποίες πρέπει να στηρίξουμε πιστωτικά, απαιτώντας όμως και ορισμένες εσωτερικές αναδιαρθρώσεις, και στις άλλες οι οποίες έχουν τελειώσει ουσιαστικά την αποστολή τους».

Το πρόβλημα αυτών των επιχειρήσεων θα ταλανίσει την ελληνική οικονομία για ολόκληρη τη δεκαετία του 1980. Αλλά ο πυρήνας της ιδέας ότι οι επιχειρήσεις αυτές θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για την άσκηση βιομηχανικής-διαρθρωτικής πολιτικής διατυπώνεται ήδη προεκλογικά.

Τα παραπάνω αφορούν βεβαίως κατά κύριο λόγο των ιδιωτικό τομέα. Ένα μεγάλο μέρος της προσφοράς όμως προέρχεται από την παραγωγική δραστηριότητα του δημοσίου. Τι θα γίνει λοιπόν με τον δημόσιο τομέα, ο οποίος μάλιστα είναι ιδιαίτερα ευρύς στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας; Ο Ανδρέας Παπανδρέου εμφανίζεται εδώ εξαιρετικά σαφής. Το ζήτημα, κατά την άποψή του, δεν είναι η επέκταση των δημοσίων επιχειρήσεων, αλλά το πώς θα γίνουν πιο αποδοτικές. Για να επιτευχθεί αυτό, θα πρέπει να αρχίσουν να λειτουργούν με ιδιωτικο-οικονομικά κριτήρια. Σε αυτό το πλαίσιο, αποκηρύσσει οποιαδήποτε ιδέα να χρησιμοποιηθεί το δημόσιο για τη λύση του προβλήματος της ανεργίας. «Όταν ο υπουργός μπορεί και παίρνει τηλέφωνο και λέει πως θέλω να διορίσω τους εξής εκατό και έρχονται διακόσιοι... Τότε δεν μπορεί να περιμένεις απόδοση» (ΤΑ ΝΕΑ 10/9/81).

Ο Ανδρέας Παπανδρέου χρησιμοποιεί μάλιστα αυτό το μοντέλο λειτουργίας των δημοσίων επιχειρήσεων για να κάνει τη διάκριση ανάμεσα στις έννοια της κοινωνικοποίησης και της εθνικοποίησης/κρατικοποίησης. Το απόσπασμα που ακολουθεί έχει ενδιαφέρον διότι κάνει ακριβώς αυτή τη διάκριση, αλλά ενδιαφέρον έχει επίσης το παράδειγμα που χρησιμοποιεί ο Α. Παπανδρέου για να υποστηρίξει το επιχείρημά του, η Ολυμπιακή Αεροπορία:

«Είναι λάθος να διοικείται ουσιαστικά η Ολυμπιακή από το Υπουργείο. Εδώ ακριβώς είναι η διαφορά ανάμεσα στην κοινωνικοποίηση για την οποία μιλάμε εμείς και στην... κρατικοποίηση την κλασική. Εκείνο το οποίο η κυβέρνηση... πρέπει να κάνει είναι να επιλέγει ένα Διοικητικό Συμβούλιο το οποίο να εκφράζει τα κοινωνικά συμφέροντα, τους εργαζόμενους και την Τοπική Αυτοδιοίκηση... Δεν μπορεί να επεμβαίνει συνεχώς η κυβέρνηση, αν θα έχει γραμμή Αυστραλίας, αν θα αγοράσει το ένα ή το άλλο αεροπλάνο. Θα πρέπει αυτές οι αποφάσεις να μείνουν μέσα στην Εταιρία» (ΤΟ ΒΗΜΑ 26/4/81).

Με αυτό το πλέγμα ιδεών ο Ανδρέας Παπανδρέου οδηγεί το ΠΑΣΟΚ στις εκλογές. Ο εκλογικός θρίαμβος του Οκτωβρίου του 1981 θα του δώσει τη δυνατότητα να διαμορφώσει πλέον την οικονομική και αναπτυξιακή πολιτική στη χώρα μας ως πρωθυπουργός. Είναι η πρώτη φορά που αυτό το ευρύ πλέγμα αριστερών ιδεών θα γίνει απόπειρα να εφαρμοστεί ως κυβερνητική πολιτική στην Ελλάδα.

3. Η κυβερνητική οικονομική πολιτική του Ανδρέα Παπανδρέου αντιμέτωπη με δυσεπίλυτες αντιφάσεις σε ένα δυσμενές διεθνές οικονομικό περιβάλλον

Η οικονομική και αναπτυξιακή πολιτική που διαμόρφωσε και προώθησε, με το εκάστοτε οικονομικό του επιτελείο, ο Ανδρέας Παπανδρέου αποτέλεσε - μαζί με την εξωτερική πολιτική - το **σημαντικότερο πεδίο δημόσιου ενδιαφέροντος**, δημόσιου διαλόγου και σκληρής πολιτικής αντιπαράθεσης με τους ιδεολογικούς και πολιτικούς του αντιπάλους σε όλη τη διάρκεια της διακυβέρνησης της χώρας από τον ίδιο και το ΠΑΣΟΚ, αλλά και πολύ αργότερα. Καταρχάς, αυτό είναι φυσικό, αφού η διαχείριση και η εξέλιξη της οικονομίας και οι επιπτώσεις τους- ή έστω ο τρόπος πρόσληψής τους- στη ζωή των πολιτών αποτελούν, υπό «κανονικές συνθήκες», τον βασικό λόγο επιδοκιμασίας ή αποδοκιμασίας μιας κυβέρνησης σε μια σύγχρονη κοινοβουλευτική δημοκρατία. Συνηθίζεται να λέγεται ότι στην εποχή μας η κατάσταση της οικονομίας κρίνει σε μεγάλο βαθμό το εκλογικό αποτέλεσμα. Στην περίπτωση του Ανδρέα Παπανδρέου και του ΠΑΣΟΚ το φυσιολογικό αυτό ενδιαφέρον για την οικονομική πολιτική και πρακτική τους εμφανίζεται αυξημένο για ορισμένους πρόσθετους λόγους.

Πρώτον, ο Ανδρέας Παπανδρέου και το ΠΑΣΟΚ, διεκδικούν μετά τη μεταπολίτευση με διαρκώς αυξανόμενες πιθανότητες και τελικά κερδίζουν θριαμβευτικά τις εκλογές της 18^{ης} Οκτωβρίου του 1981, επαγγελλόμενοι την ανάγκη **ριζικού μετασχηματισμού** των δομών της οικονομίας και τη ρητή αλλαγή του αναπτυξιακού προτύπου της χώρας. Καθώς το περιεχόμενο της επαγγελλόμενης οικονομικής πρότασης δεν είναι ιδιαίτερα προσδιορισμένο, ενώ σε πολλές πτυχές του παραμένει ηθελημένα ασαφές και αδιευκρίνιστο, η θεμελιώδης αυτή προγραμματική επιλογή γεννάει μεγάλες προσδοκίες σε ένα ευρύτατο τμήμα του εκλογικού σώματος. Σε όλους όσους θεωρούν δικαίως ή αδικώς τους εαυτούς τους «ως μη προνομιούχους» και προσδοκούν να βελτιώσουν τη θέση τους ή/και να υποκαταστήσουν αυτούς που στο ιδιαίτερο επαγγελματικό ή κοινωνικό χώρο τους θεωρούν «προνομιούχους».

Ταυτόχρονα, όμως, η αναμενόμενη έλευση στην εξουσία του Ανδρέα Παπανδρέου και του ΠΑΣΟΚ δημιουργεί **ανησυχίες** σε παραδοσιακά τμήματα του επιχειρηματικού και βιομηχανικού κόσμου, που ήδη έχουν χαρακτηριστεί τη μεταπολιτευτική οικονομική πολιτική του Κωνσταντίνου Καραμανλή, και ειδικότερα του υπουργού συντονισμού Παναγή Παπαληγούρα, ως *σοσιαλμανία*. Ανησυχία υπάρχει και στο πιο συντηρητικό τμήμα της κοινωνίας που αισθάνεται μια πρόσθετη απειλή - κοντά στις μεγάλες αλλαγές που ήδη επιφέρει η μεταπολιτευτική πορεία και η επικείμενη ευρωπαϊκή προοπτική- για τις παραδοσιακές του αξίες και αντιλήψεις, καθώς όλο και περισσότερο ανησυχεί για τη μελλοντική του θέση στην εξελισσόμενη ελληνική οικονομία και κοινωνία που ξανοίγεται στον ευρύτερο ευρωπαϊκό ορίζοντα.

Δεύτερον, ένα ευρύτατο τμήμα του τύπου και της κοινής γνώμης έχει ήδη από τη δεκαετία του 1960 προσδώσει **σχεδόν μαγικές ιδιότητες στον ίδιο τον Ανδρέα Παπανδρέου** ως προς την ικανότητά του να διαχειριστεί τα οικονομικά πράγματα της χώρας. Η διεθνής επιτυχής σταδιοδρομία του ως επαγγελματία οικονομολόγου και ακαδημαϊκού δασκάλου, ο τρόπος επιστροφής του στην Ελλάδα, (δηλαδή ως του ανθρώπου που καλείται να οργανώσει με βάση διεθνή πρότυπα την οικονομική έρευνα στη χώρα μας με στόχο να προωθήσει την επιστημονική υποστήριξη των αποφάσεων της οικονομικής πολιτικής), το γεγονός ότι φέρνει ένα νέο αέρα στις αντιλήψεις για τη διαμόρφωση της οικονομικής πολιτικής και προωθεί ορισμένες ριζοσπαστικές για την εποχή ιδέες -και μάλιστα πέραν των ορίων της τραυματισμένης

από τον εμφύλιο ιστορικής αριστεράς- συμβάλλουν στη διαμόρφωση αυτού του μύθου.

Στο πλαίσιο αυτό, αναλαμβάνει να ιδρύσει και εν συνεχεία διευθύνει το ΚΕΠΕ, δημιουργεί ένα φυτώριο νέων οικονομολόγων με σπουδές στις ΗΠΑ και προσκαλεί ορισμένους ταλαντούχους νέους ξένους οικονομολόγους, κάποιος από τους οποίους, ο Amartya Sen θα φτάσει έως το βραβείο Νόμπελ. Ταυτόχρονα, είναι οικονομικός σύμβουλος της Τράπεζας της Ελλάδας. Όταν μπαίνει στην ενεργό πολιτική γίνεται ένας από τους βασικούς διαμορφωτές της οικονομικής πολιτικής της Ένωσης Κέντρου, αναλαμβάνει για ένα διάστημα αναπληρωτής υπουργός Συντονισμού της κυβέρνησης Γεωργίου Παπανδρέου συσπειρώνοντας γύρω του αξιόλογους νέους οικονομολόγους και επιστήμονες. Γενικότερα εκφράζει μια νέα ριζοσπαστική για την εποχή του προσέγγιση για το οικονομικό ζήτημα της χώρας και ευρύτερα για το αναπτυξιακό αίτημα της ελληνικής κοινωνίας της δεκαετίας του 1960.

Τρίτον, η ανάληψη της κυβερνητικής ευθύνης από τον Ανδρέα Παπανδρέου γίνεται σε μια **περίοδο επιδεινούμενης οικονομικής κρίσης και καταλυτικών αλλαγών στο διεθνές οικονομικό περιβάλλον και τον διεθνή καταμερισμό εργασίας**. Μετά τη δεύτερη πετρελαϊκή κρίση του 1978/1979], η μακροοικονομική κατάσταση και η παραγωγική θέση της χώρας επιδεινώνονται ραγδαία. Ο πληθωρισμός έχει φτάσει στα ύψη ενώ τα δημόσια ελλείμματα διευρύνονται. Στην τάση αυτή συμβάλλει και η περαιτέρω χαλάρωση της δημοσιονομικής πολιτικής, ιδίως μετά την αποχώρηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή από την πρωθυπουργία, σε μια απεγνωσμένη προσπάθεια της τότε κυβέρνησης Ράλλη της Νέας Δημοκρατίας να ανακτήσει μέρος των διαρκώς αυξανόμενων απωλειών της σε λαϊκή υποστήριξη και εμπιστοσύνη. Δημιουργείται, έτσι, μια νέα δυναμική συσσώρευσης του δημοσίου χρέους, ενώ η μακροοικονομική επιδείνωση συνδυάζεται με τη δραστική συρρίκνωση της αναπτυξιακής δυναμικής και την εμφάνιση των πρώτων ανησυχητικών τάσεων υπερχρέωσης σημαντικών επιχειρήσεων, που είχαν παίξει ηγετικό ρόλο στη μεταπολεμική εκβιομηχανιστική προσπάθεια. Έτσι, η νέα κυβέρνηση του Ανδρέα Παπανδρέου και του ΠΑΣΟΚ βρίσκεται μπροστά σε ένα πολύπλοκο και αντιφατικό πρόβλημα. Έχει δημιουργήσει πολύ σημαντικές κοινωνικές προσδοκίες που υπόσχεται να τις υλοποιήσει «εδώ και τώρα», αλλά εν τω μεταξύ η μακροοικονομική και αναπτυξιακή κατάσταση της χώρας επιδεινώνονται ταχύτατα στο πλαίσιο μιας ταυτόχρονης επιδείνωσης της ευρωπαϊκής οικονομίας. Επιπροσθέτως, στο δυσμενές και πολύπλοκο αυτό περιβάλλον που αντικειμενικά μειώνει το περιθώριο χειρισμών της οικονομικής πολιτικής, η νέα κυβέρνηση του Ανδρέα Παπανδρέου επαγγέλλεται τη ριζική αλλαγή των δομών της ελληνικής οικονομίας και παραγωγής.

Τέταρτον, η **ανάληψη της διακυβέρνησης συμπίπτει με τον πρώτο χρόνο συμμετοχής της χώρας μας, ως πλήρους μέλους, στην τότε ΕΟΚ**, προς την οποία ο Ανδρέας Παπανδρέου έχει εκφράσει δυναμικά την αντίθεσή του σε όλη τη μεταπολιτευτική πορεία προς την ένταξη. Αν και καθώς προσεγγίζει την εξουσία η θέση του βαθμιαία μεταβάλλεται -από την πλήρη άρνηση στην πρόταση για ειδική σχέση- και συστηματικά αποφεύγει μιαν εντελώς δεσμευτική αρνητική τοποθέτηση επί του θέματος (π.χ. αποχωρεί από τη συζήτηση στη βουλή για την κύρωση της συνθήκης ένταξης και εν συνεχεία προτείνει δημοψήφισμα, το οποίο βέβαια είναι σίγουρο ότι δεν θα πραγματοποιηθεί, για τους λόγους που αναφέραμε προηγουμένως), εντούτοις παραμένει τη στιγμή της ανάληψης κυβερνητικών ευθυνών και ουσιαστικά έως το 1985 μια σημαντική εκκρεμότητα ως προς την τελική συμμετοχή της χώρας μας -και σίγουρα ως προς την ένταση και την πληρότητα της συμμετοχής- στο κοινοτικό γίγνεσθαι.

Τελευταίος, αλλά όχι υποδέστερος λόγος, είναι ο **τρόπος που παρεμβαίνει στη διαμόρφωση της οικονομικής πολιτικής** ο ίδιος ο Ανδρέας Παπανδρέου. Αν και ο ίδιος διακεκριμένος επαγγελματίας οικονομολόγος δε φαίνεται να ασχολείται συστηματικά με την καθημερινή διαχείριση της οικονομίας. Συνήθως, αποφασίζει τη γενική κατεύθυνση, επιλέγει το οικονομικό επιτελείο, αποστασιοποιείται από την τρέχουσα διαχείριση και παρεμβαίνει στις κρίσιμες καμπές. Ασκεί μian υψηλή εποπτεία, έχοντας όμως αντίληψη των πραγμάτων. Ο μετέπειτα διοικητής της Τραπέζης της Ελλάδος Δ. Χαλικάς, ο διευθυντής του οικονομικού του Γραφείου Γιάννης Παπανικολάου παίζουν σημαντικό ρόλο στην ενημέρωσή του για τις οικονομικές τάσεις και εξελίξεις. Επιπροσθέτως, ο Ανδρέας Παπανδρέου διατηρεί, τα δικά του κανάλια ενημέρωσης, μέσω των οποίων φαίνεται ότι λαμβάνει τα όποια «σήματα κινδύνου», διατηρώντας για τον εαυτό του το τελικό δικαίωμα να χειρίζεται το «φρένο» ή το «γκάζι» της οικονομικής πολιτικής σε συνδυασμό πάντοτε με την πολιτική συγκυρία. Άλλωστε, κυρίαρχο χαρακτηριστικό των επιλογών του -και κυρίως των μεγάλων στροφών που επιχειρεί- και στον τομέα της οικονομίας είναι η **σχεδόν απόλυτη προτεραιότητα της πολιτικής τακτικής έναντι μιας πιο μακροχρόνιας και δεσμευτικής οικονομικής στρατηγικής**. Ο επαγγελματίας οικονομολόγος Ανδρέας Παπανδρέου υποκύπτει συχνά στον επιδέξιο τεχνίτη της πολιτικής τακτικής, των τακτικών ελιγμών και σε αρκετές περιπτώσεις στον ακραιφνή τακτικιστή Ανδρέα Παπανδρέου.

Ειδικότερα, στο πλαίσιο της σταθερής στρατηγικής του επιδίωξης για την προσέλευση ή/και τη διατήρηση της εκλογικής υποστήριξης παραδοσιακών αριστερών ψηφοφόρων ο Ανδρέας Παπανδρέου χρησιμοποιεί συστηματικά, σε κρίσιμες καμπές, **παραδοσιακά και σε σημαντικό βαθμό ξεπερασμένα στερεότυπα για την οικονομική εξέλιξη που συνδέονται με μια «αριστερή πολιτική κουλτούρα»**, που επιβιώνουν σε μεγάλο τμήμα των ψηφοφόρων της ελληνικής κομμουνιστικής και ευρύτερης αριστεράς (Βαλντέν, 1987). Ταυτόχρονα, είναι βέβαιον, ότι διακρίνει τον Ανδρέα Παπανδρέου ένας **ισχυρός πραγματισμός στην άσκηση οικονομικής πολιτικής σε συνδυασμό με μια μεγάλη ικανότητα που διαθέτει να αιτιολογεί ή/και απλώς να δικαιολογεί στο εκλογικό σώμα των επιβεβλημένων από τα πράγματα στροφών**. Αρκετές από τις μετατοπίσεις του Ανδρέα Παπανδρέου σε θέματα της οικονομικής πολιτικής γίνονται υπό την πίεση των πραγμάτων και συνδέονται με την προσπάθειά του για μια ρεαλιστική αναπροσαρμογή -βραδύτερη ή ταχύτερη- οικονομικών επιλογών που κατά την εφαρμογή τους ήλθαν καταφανώς σε σύγκρουση με τη μεταβαλλόμενη ελληνική και διεθνή πραγματικότητα ή/και δεν απέδωσαν για διάφορους λόγους τα προσδοκώμενα αποτελέσματα.

Ως προς την ουσία της, η οικονομική και αναπτυξιακή πρόταση του Α. Παπανδρέου και του ΠΑΣΟΚ, όταν έρχονται στην εξουσία τον Οκτώβριο του 1981, εμπεριέχει πολλές από τις προεκτεθείσες αντιλήψεις και ιδέες που ο ίδιος υποστήριξε ή επιχείρησε να εφαρμόσει- στο βραχύ διάστημα της υπουργίας του- στη δεκαετία του 1960. Γενικότερα, όμως, περιλαμβάνει και αρκετά στοιχεία και πολλές ιδέες που υποστηρίχθηκαν από την προδικτατορική ελληνική Αριστερά και Κεντροαριστερά, αλλά και εφαρμόστηκαν σε πολλές δυτικο-ευρωπαϊκές χώρες στις δεκαετίες του 1950 και του 1960 στο πλαίσιο της μεταπολεμικής «κεϋνσιανής συναίνεσης». Στον ελληνικό χώρο, εξάλλου, ο κύκλος του περιοδικού «Νέα Οικονομία» που εκδίδεται - από το 1946 έως το 1967- από τον καθηγητή και επιφανή αντιστασιακό Άγγελο Αγγελόπουλο συμβάλλει ουσιαστικά στη συστηματική έρευνα των προβλημάτων της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας και στη θεωρητική και εμπειρική τεκμηρίωση

μιας εναλλακτικής σοσιαλδημοκρατικής οικονομικής και αναπτυξιακής πρότασης. Ταυτόχρονα, η επίδραση των ιδεών του “new deal”, γενικότερα του «αμερικανικού φιλελευθερισμού» και του κενεντισμού σε συνδυασμό με τις αναλύσεις των θεωρητικών αναπτυξιολόγων του αναπτυσσόμενου κόσμου είναι εμφανής στην οικονομική σκέψη και τον λόγο του Ανδρέα Παπανδρέου για την οικονομία και την ανάπτυξη.

Από την άλλη πλευρά, θα πρέπει να επισημανθεί ότι όπως και αλλού έτσι και στο πεδίο των οικονομικών ιδεών και των αναπτυξιακών προτάσεων «η ιστορική Αριστερά άσκησε στο ΠΑΣΟΚ (μιαν άλλοτε θετική αλλά και άλλοτε αρνητική) επίδραση πολύ ισχυρότερη από το εκλογικό της βάρος. Αυτό οφείλεται στο ιστορικό γεγονός ότι στην Ελλάδα, καθώς η σοσιαλιστική συνιστώσα ήταν ισχνή και το ΕΑΜ υπήρξε η μήτρα όλου σχεδόν του αντιδεξιού προοδευτικού χώρου, η κομμουνιστική αριστερά σμίλευσε την ισχυρότερη και συνεκτικότερη ταυτότητα και αποτέλεσε το σταθερό σημείο αναφοράς, η απόσταση από το οποίο προσδιόριζε τις άλλες, τις ενδιάμεσες ταυτότητες του Κέντρου ή της Κεντροαριστεράς» (Γ. Βούλγαρης, Ελευθεροτυπία, 14/4/1994).

Ωστόσο, αυτή η προσέγγιση του λόγου του Α. Παπανδρέου και του ΠΑΣΟΚ με τις θέσεις της παραδοσιακής αριστεράς την περίοδο της δικτατορίας και της μεταπολίτευσης θέτει εμπόδια στις αναπροσαρμογές στην οικονομική του πολιτική που ο ίδιος ο Α. Παπανδρέου επιθυμεί να προωθήσει με την άνοδο στην εξουσία. Έτσι, την ίδια ώρα που ο Ανδρέας Παπανδρέου προχωρεί στην πράξη σε πραγματιστικές κινήσεις πολιτικής προσέγγισης των ευρωπαϊκών σοσιαλιστικών και σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων, στο επίπεδο του λόγου, της ρητορικής αλλά και της φιλοσοφίας για την οικονομία η σύγχρονη εκδοχή της αναπτυξιακής του πρότασης είναι διαποτισμένη από μια αντίληψη που αντιστοιχεί περισσότερο σε περιφερειακές οικονομίες του τρίτου κόσμου. Είναι γεγονός ότι η πολιτική χρήση των θεωριών κέντρου-περιφέρειας (Στ. Πεσμαζόγλου-Β. Πεσμαζόγλου, 1980) έχει σοβαρές επιπτώσεις στην ιδεολογική διαμόρφωση του στελεχικού δυναμικού του ΠΑΣΟΚ και επηρεάζει την οικονομική διάγνωση της ελληνικής πραγματικότητας που το Κίνημα υιοθετεί, δημιουργώντας ευρύτερα στην κοινωνία σημαντικές ψευδαισθήσεις για τον τύπο της αυτοδύναμης εθνικής ανάπτυξης που προτείνεται και τη δυνατότητα της να πραγματοποιηθεί.

Επιπροσθέτως, η προηγηθείσα στη δεκαετία του 1970 συμπίεση -για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας και εκλογικής τακτικής- με τη δογματική πτέρυγα της ιστορικής Αριστεράς (δηλ. με το ΚΚΕ), σε συνδυασμό με την ιδεολογική πολεμική του ίδιου του Ανδρέα Παπανδρέου κατά του ευρωκομμουνισμού και της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας που συμπτυκνώνεται στα γνωστά άρθρα του (Παπανδρέου, 1979) έχουν προσδώσει στον λόγο του για την οικονομία έναν τόνο μεγαλύτερης εσωστρέφειας που αποδίδει μιαν έμφαση στην αυτοδύναμη ανάπτυξη σε μια περίοδο εντεινόμενης διεθνοποίησης, αν και συνήθως στα κείμενα του και τα αντίστοιχα του ΠΑΣΟΚ διευκρινίζεται ότι η «αυτοδύναμη εθνική ανάπτυξη δεν πρέπει να συγχέεται με την αφελή επιδίωξη της αυτάρκειας». Εν προκειμένω, αξίζει να σημειωθεί η μεταγενέστερη επισήμανση του Γιώργου Σιακαντάρη ότι: «Ο Ανδρέας Παπανδρέου στις θεωρητικές του επεξεργασίες, αλλά και στις πολιτικές του πρακτικές προσπάθησε να απαντήσει στο δίλημμα: Αποσύνδεση από τον διεθνή καταμερισμό εργασίας που θα στηρίζεται σε μια εσωστρεφή και αυτόνομη ανάπτυξη ή υποστήριξη μιας εσωτερικής ανάπτυξης σε συνδυασμό με την παραμονή στον διεθνή καταμερισμό εργασίας; Καμμία προσπάθεια κατανόησης της πορείας του ΠΑΣΟΚ δεν θα στεφθεί με επιτυχία αν δεν λάβει υπόψη της αυτή την παράμετρο που

συνέβαλε στη διαμόρφωση της δυναμικής του» (Γ. Σιακαντάρης, Βιβλιοθήκη Ελευθεροτυπίας, 22/07/2005).

Τέλος, μια πρόσθετη δυσκολία για την άσκηση κυβερνητικής πολιτικής, όταν το ΠΑΣΟΚ έρχεται στην εξουσία στις αρχές της δεκαετίας τυ 1980 συνδέεται με τη γνωστή εμπειρική διαπίστωση- ιδίως στον χώρο της στρατηγικής των επιχειρήσεων- ότι δηλαδή «**η επιτυχία γεννάει την αποτυχία**». Η επιτυχής αντιπολιτευτική πολιτική της περιόδου 1974-1981 δυσκολεύει την αναγκαία προσαρμογή για τη διακυβέρνηση της δεκαετίας του 1980, παρά την ιδιαίτερη ικανότητα του Α. Παπανδρέου να παρουσιάζει τις σχετικές προσαρμογές ως συνέχεια και αναγκαίο επακόλουθο της αλληλεπίδρασης του επιθυμητού με το εφικτό. Εξάλλου, η διαπαιδαγώγηση στελεχών και οπαδών του ΠΑΣΟΚ σε σύμπραξη με το ΚΚΕ επιδρά βαθύτερα στις νοοτροπίες και τις αντιλήψεις τους για την οικονομία και την άσκηση οικονομικής πολιτικής γενικότερα. Έτσι, σε πολλές περιπτώσεις, ο λόγος του Ανδρέα Παπανδρέου εμφανίζεται ρεαλιστικότερος από τις τοποθετήσεις αλλά και τις πράξεις πολλών στελεχών του ΠΑΣΟΚ, ιδίως σε περιπτώσεις που οι τελευταίες έρχονται σε κατάφορη σύγκρουση με την πραγματικότητα.

4. Έξι φάσεις στο λόγο και την πράξη του Ανδρέα Παπανδρέου για την οικονομία και την ανάπτυξη (1981-1995)

Όπως, ορισμένοι αναλυτές (π.χ. Βούλγαρης, 2001, σ. 158) έχουν εύστοχα επισημάνει θα πρέπει να «απαλλαγούμε από την ιδέα μιας ομοιόμορφης και συνεχούς δεκαετίας (αλλά ασφαλώς και δεκαπενταετίας) ΠΑΣΟΚ ιδιαίτερα στο πεδίο της οικονομικής πολιτικής». Η οικονομική πολιτική του Ανδρέα Παπανδρέου πέρασε από πολλές εναλλαγές, αναπροσαρμογές και αναπροσανατολισμούς. Σε μια προσπάθεια, ίσως, να δικαιολογήσει τις αναπροσαρμογές αυτές, λίγες μέρες πριν το τέλος της πρώτης οκταετίας της πρωθυπουργίας του, ο Ανδρέας Παπανδρέου νοιώθει την ανάγκη να κάνει μίαν επισκόπηση της οικονομικής πολιτικής επί της πρωθυπουργίας του, αναδεικνύοντας ως κύριο χαρακτηριστικό της «τα περασμένα επτάμισυ χρόνια», «την σχεδόν πλήρη έλλειψη δογματισμού (είτε κρατισμού είτε φιλελευθερισμού) προκειμένου να αντιμετωπίσει, στο βαθμό που αντιμετώπισε, τα οικονομικά προβλήματα της χώρας» (ομιλία στην ετήσια Γενική Συνέλευση του ΣΕΒ, 11 Μαΐου 1989).

Είναι, επομένως, αναγκαία η εξέταση των διαφόρων διακριτών φάσεων, με βάση τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της εκάστοτε κρατούσας πολιτικοοικονομικής αντίληψης και πρακτικής. Στη βάση αυτή, μπορεί να διακρίνει κανείς τις ακόλουθες **έξι φάσεις** στην κυβερνητική οικονομική πολιτική και στην- ενδιάμεση χρονικά- αντιπολιτευτική πρακτική σχετικά με την οικονομία του Ανδρέα Παπανδρέου, κατά την περίοδο 1981-1995:

1. *Οκτώβριος 1981 - Ιούνιος 1985*: Η περίοδος του ετεροχρονισμένου «εθνικού κεϋνσιανισμού»³ και της απόπειρας αλλαγής των δομών της οικονομίας.

³ Αν και με τη ακριβή οικονομική έννοια του όρου ο κεϋνσιανισμός είναι πολιτική διαχείρισης του οικονομικού κύκλου, δηλαδή εργαλείο αντικυκλικής και όχι αναπτυξιακής πολιτικής, έχει καθιερωθεί στη μεταπολεμική περίοδο ο όρος να εκορράζει στη διεθνή πολιτικο-οικονομική ατζέντα μίαν ευρύτερη προσέγγιση ανάπτυξης της εθνικής οικονομίας μέσω του συνδυασμού μιας μακροοικονομικής πολιτικής διαχείρισης της ζήτησης με μορφές κρατικής παρέμβασης που αναδιατάσσουν τη σχέση κράτους-αγοράς.

2. *Ιούνιος (στην πράξη: Οκτώβριος) 1985 - Νοέμβριος 1987*: Η περίοδος της οικονομικής σταθεροποίησης και της οριστικής επίλυσης της εκκρεμότητας στη σχέση της χώρας με την ΕΟΚ.
3. *Δεκέμβριος 1987 - Ιούνιος 1989*: Η περίοδος της μακροοικονομικής επέκτασης και του οικονομικού λαϊκισμού σε συνθήκες έντονης πολιτικής κρίσης.
4. *Ιούνιος 1989 - Μάρτιος 1990*: Η περίοδος των βραχύβιων κυβερνήσεων συνεργασίας και η ακινησία της οικονομικής πολιτικής.
5. *Μάρτιος 1990 - Οκτώβριος 1993*: Η περίοδος της γενικευμένης αντιπολίτευσης στη νεοδημοκρατική (νέο) φιλελεύθερη οικονομική πολιτική.
6. *Οκτώβριος 1993 - Ιανουάριος 1996*: Η περίοδος της βραδείας δημοσιονομικής προσαρμογής για την ένταξη της χώρας στην ΟΝΕ.

4.1. 1981-1985: Η περίοδος του ετεροχρονισμένου «εθνικού κεϋνσιανισμού» και της απόπειρας αλλαγής των δομών της οικονομίας

Το Οκτώβριο του 1981 το ΠΑΣΟΚ έρχεται στην εξουσία με μεγάλη κοινοβουλευτική πλειοψηφία και με τη λαϊκή εντολή να ακολουθήσει ένα ριζοσπαστικό πρόγραμμα ανακατανομής των εισοδημάτων, αναζωογόνησης της ελληνικής οικονομίας και του κοινωνικού κράτους.⁴ Υποστηρίζεται από μια ευρεία πολιτική και κοινωνική συμμαχία, στην οποία σημαντική παρουσία έχουν κοινωνικές δυνάμεις και ομάδες που αισθάνονται ότι ουσιαστικά είχαν αποκλεισθεί- ως συνέπεια του εμφυλίου πολέμου και της δικτατορίας- ή δεν είχαν επαρκή συμμετοχή σε όλη την έως τότε μεταπολεμική περίοδο στο πολιτικό γίγνεσθαι της χώρας. Ιδιαίτερη πίεση ασκούν τα ανερχόμενα μεσαία στρώματα, των οποίων το ειδικό βάρος έχει αυξηθεί και λόγω της εντυπωσιακής οικονομικής μεγέθυνσης της χώρας που ήδη συντελείται από τις αρχές της δεκαετίας του 1960.

Όμως, παρά την πολύ ευρεία βάση στήριξης ή/και ανοχής που έχει διασφαλίσει, ο Ανδρέας Παπανδρέου, έχει να αντιμετωπίσει τρεις μεγάλες δυσκολίες:

- α) Το γεγονός ότι η οικονομική και αναπτυξιακή πολιτική πρέπει να ασκηθεί σε συνθήκες διεθνούς κρίσης και αναδιάρθρωσης της παγκόσμιας οικονομίας.
- β) Την έντονη σύγκρουση προσδοκιών και κοινωνικών πιέσεων με τις πραγματικές δυνατότητες της ελληνικής οικονομίας σε συνθήκες επιδείνωσης της επίδοσής της μετά την πρώτη και κυρίως **1981** τη δεύτερη ενεργειακή κρίση⁵.
- γ) Την επιτακτική ανάγκη να διαχειριστεί με επιδεξιότητα τη σύγκρουση της ρητορικής και της αντίληψης- που καλλιέργησε στο πλαίσιο της αντιπολιτευτικής τακτικής- με τον αναγκαίο πραγματισμό στην άσκηση της οικονομικής και

⁴ Στις εκλογές του 1981 το ΠΑΣΟΚ πήρε το 48% της λαϊκής ψήφου, έναντι 36% της Νέας Δημοκρατίας και 12% περίπου των δύο Κομμουνιστικών Κομμάτων **ΚΚΕ** και **ΚΚΕ(εσωτερικού)**.

⁵ Αν και από άποψη μεγεθών- και λόγω και των άλλων παραγόντων- η κρίση του 1973/74 είναι βαθύτερη, η ελληνική οικονομία δυσκολεύεται να απορροφήσει τις επιπτώσεις της δεύτερης ενεργειακής κρίσης, ενδεχομένως και λόγω των εγχωρίων επιλογών της δημόσιας πολιτικής, αλλά και των επιχειρηματικών στρατηγικών **1981**.

αναπτυξιακής πολιτικής. Όπως χαρακτηριστικά επεσήμανε μεταγενέστερα ο Γεράσιμος Αρσένης (1987, σ. 69): «Το 1981 η προεκλογική εκστρατεία του ΠΑΣΟΚ είχε στηριχθεί σε μια εσωτερική αντίφαση: από τη μια μιλούσαμε για καμένη γη και από την άλλη μιλούσαμε για παροχές προς όλους».

Στην πρώτη κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, ο Ανδρέας Παπανδρέου ορίζει στην κορυφή του κυβερνητικού οικονομικού επιτελείου, ως υπουργό Συντονισμού, τον Απόστολο Λάζαρη, παλαιό συνεργάτη του και υπεύθυνο (με βασικό συνεργάτη του τον μετέπειτα υπουργό Οικονομίας Τάκη Ρουμελιώτη) της Επιτροπής Ανάπτυξης και Προγραμματισμού του ΠΑΣΟΚ στην περίοδο 1978-1981. Επίσης, ορίζει ως Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος τον Γεράσιμο Αρσένη, που σε οκτώμιση μήνες θα διαδεχθεί τον Λάζαρη στην κορυφή του κυβερνητικού οικονομικού επιτελείου. Ο Απόστολος Λάζαρης πιστεύει σε μια συμβατική πολιτική ενίσχυσης της ενεργού ζήτησης για την αναζωογόνηση της οικονομίας μέσω επεκτατικής εισοδηματικής και δημοσιονομικής πολιτικής. Η πολιτική αυτή εφαρμόζεται, με συγκεκριμένες παρεμβάσεις και με την ψήφιση του πρώτου προϋπολογισμού της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ τον Απρίλιο του 1982, με μίαν ιδιαίτερη έμφαση σε εισοδηματικές ενισχύσεις και κοινωνικές παροχές με βασική επιδίωξη τη συνδυασμένη κάλυψη πολιτικών και κοινωνικών αιτημάτων και της ανάγκης για μια ισχυρή ώθηση της εγχώριας παραγωγής.

Ταυτόχρονα, ο ίδιος ο Ανδρέας Παπανδρέου στέλνει ένα ισχυρό μήνυμα σε διεθνές ακροατήριο για τη σταδιακή πραγματιστική προσαρμογή που επιχειρεί ως κυβέρνηση, μέσω μιας συνέντευξης στο μεγάλης κυκλοφορίας αμερικανικό περιοδικό *Newsweek*, στις αρχές Μαρτίου του 1982, όπου διευκρινίζει: «Η πολιτική μας έχει τρεις διαστάσεις: πρώτα εκσυγχρονισμός, μετά εκδημοκρατισμός και τέλος σοσιαλισμός. Οι δύο πρώτοι στόχοι θα μονοπωλήσουν αρχικά το ενδιαφέρον μας. Πιστεύω ότι είναι απαραίτητες δύο θητείες, για την εφαρμογή του προγράμματός μας, αλλά φυσικά αυτό θα το αποφασίσει ο ελληνικός λαός». Στην ίδια συνέντευξη, απαντώντας στην ερώτηση του περιοδικού ότι «πολλοί Έλληνες πιστεύουν ότι υπάρχει συνενόηση ανάμεσα σε σας και τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας Κ. Καραμανλή ότι δεν θα αντιταχθεί στις κοινωνικές σας μεταρρυθμίσεις, όσο εσείς δεν βγάλετε την Ελλάδα από την ΕΟΚ», υποστηρίζει ότι «ο Πρόεδρος έχει μεγάλη ευαισθησία στο θέμα της Κοινής Αγοράς. Αλλά και εκείνος πιστεύει ότι είναι απολύτως αναγκαίο να δοθεί στην Ελλάδα κάποια κατανόηση για να επιζήσει στα πλαίσια της ΕΟΚ. Ελπίζω πως η Κοινότητα θα καταλάβει ότι χώρες όπως η δική μας- που βρίσκονται πολύ πίσω ως προς το κατά κεφαλήν εισόδημα- έχουν ανάγκη από κάποια διαφορετική μεταχείριση από εκείνη που αντιμετώπισαν οι μεγάλες προηγμένες οικονομίες των χωρών που αρχικά έγιναν μέλη της Κοινότητας».

Σχεδόν ταυτόχρονα, ο Ανδρέας Παπανδρέου απευθύνει μήνυμα και προς τον ελληνικό λαό με την ευκαιρία της ετεροχρονισμένης (8 Μαρτίου 1982) κατάθεσης στη Βουλή του πρώτου Προϋπολογισμού της κυβέρνησης της Αλλαγής. Αναφέρεται στην εκτίμησή του για την οικονομική κατάσταση που παρέλαβε, λέγοντας ότι «στον ευαίσθητο τομέα της οικονομίας αντιμετωπίσαμε αντίξοες συνθήκες και δυσεπίλυτα προβλήματα, γιατί η κατάσταση που παραλάβαμε άγγιζε τα όρια της χρεοκοπίας» και υπενθυμίζει «τον καλπάζοντα πληθωρισμό, τον για πρώτη φορά (το 1981) αρνητικό ρυθμό αύξησης του εθνικού προϊόντος» το δυσβάστακτο ύψος του ισοζυγίου

⁶ Μετάση του ΑΕΠ - και μάλιστα πολύ μεγαλύτερη - σημειώθηκε και το 1974, που όμως οφείνεται και στις σοβαρές και έκτακτες πολιτικοστρατιωτικές εξελίξεις που συνδέονται με το τσαξικόπια της Χούντας στην Κύπρο και την τουρκική επέμβαση στο νησί, περ

εξωτερικών πληρωμών και το μεγάλο ποσοστό ανεργίας, την απουσία νέων μεγάλων επενδύσεων, τη διόγκωση της παραοικονομίας». Στη συζήτηση του Προϋπολογισμού το 1982 που ακολουθεί, ο Α. Παπανδρέου παραπέμπει την αποσαφήνιση της αναπτυξιακής στρατηγικής του στο πενταετές πρόγραμμα (1983-87) που ανακοινώνει ότι θα καταθέσει μέσα στο 1982.

Στο σημείο αυτό, είναι αναγκαίο να διευκρινίσουμε ότι η πρώτη περίοδος διακυβέρνησης του Ανδρέα Παπανδρέου (1981-85) διακρίνεται από τη σκοπιά της οικονομικής πολιτικής σε δύο υποπεριόδους:

Η **πρώτη**, που διήρκεσε έως και τον Ιούνιο του 1982, δηλαδή οι πρώτες 250 μέρες, ήταν μια συμβατική κεϋνσιανής έμπνευσης πολιτική που επεδίωκε την ενεργοποίηση της εγχώριας ζήτησης- μέσω μιας ισχυρής ενίσχυσης των χαμηλών κυρίως εισοδημάτων- την παράλληλη κινητοποίηση της εγχώριας παραγωγής που εκαλείτο να καλύψει την αυξημένη ζήτηση. Στην πράξη, η πολιτική αυτή δεν απέδωσε, καθώς σημειώθηκε ισχυρή «διαρροή» του πρόσθετου εισοδήματος προς τα εισαγόμενα είδη, ενώ οδήγησε σε αύξηση τιμών και μεγάλη συμπίεση της κερδοφορίας ενός μεγάλου τμήματος του βιομηχανικού τομέα. Γενικότερα, η εξέλιξη της φάσης αυτής δείχνει ότι δεν φάνηκε να είχε διαμορφωθεί τελικώς, παρά τη σχετική τεχνική προεργασία που προηγήθηκε και την αντίστοιχη διαφήμισή του, ένα πολιτικά συμφωνημένο συνεκτικό «πρόγραμμα 100 ημερών», που να λαμβάνει υπόψη του την οικονομική κατάσταση της χώρας και τις επιπτώσεις του ανοίγματος της ελληνικής οικονομίας. **Ετσι, το οικονομικό «πρόγραμμα» στην πράξη είναι μια προσπάθεια να επιτευχθεί η εσοδήματική πολιτική.**

Η **δεύτερη** φάση σηματοδοτείται από τον μεγάλο ανασχηματισμό του Ιουλίου του 1982, που αποκαλείται από τον ίδιο τον Ανδρέα Παπανδρέου «**αναδόμηση**» καθώς επιδιώκει να τονίσει την αλλαγή στη δομή και το κέντρο βάρους της κυβέρνησής του. Μετά από την προώθηση ορισμένων θεσμικών αλλαγών- που εκκρεμούσαν για χρόνια- και τις γεννναϊόδωρες εισοδηματικές ενισχύσεις προς τους μισθωτούς και τους συνταξιούχους και ιδίως τους χαμηλόμισθους- ο Ανδρέας Παπανδρέου μετατοπίζει το βάρος της κυβερνητικής πολιτικής (και άρα και του κυβερνητικού σχήματος) στην οικονομική και αναπτυξιακή πολιτική, και συγκεκριμένα στην αλλαγή του μείγματός της, με επικέντρωση στις επιχειρούμενες παρεμβάσεις στην ίδια τη διάρθρωση της οικονομίας. Η αλλαγή αυτή προτεραιοτήτων και οικονομικού επιτελείου έρχεται ως αποτέλεσμα της συνειδητοποίησης από τον Ανδρέα Παπανδρέου του γεγονότος ότι η οικονομική πολιτική της πρώτης φάσης δεν επιτυγχάνει τον στόχο της, αφού η εγχώρια παραγωγή δεν φαίνεται να μπορεί να ανταποκριθεί στην ενεργοποίηση της ζήτησης. Αντιθέτως, επιδεινώνεται η ανταγωνιστικότητα της ελληνικής βιομηχανίας, επιβαρύνεται το εμπορικό ισοζύγιο, διευρύνονται τα ελλείμματα και δρομολογείται μια πορεία που μπορεί να οδηγήσει σε οικονομικό αδιέξοδο. Πέρα, όμως, από την ουσία του πράγματος ο Ανδρέας Παπανδρέου επιδιώκει με την επίκληση της «**αναδόμησης**» να δώσει μια νέα ώθηση στο κυβερνητικό έργο, χρωματίζοντας και επικοινωνιακά τον κυβερνητικό ανασχηματισμό.

Αναλυτικότερα, στο πλαίσιο της πρώτης φάσης, στις αρχές του 1982, η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ επιδιώκει την ουσιαστική αύξηση των αμοιβών των μισθωτών και υιοθετεί μια νέα **εισοδηματική πολιτική** καθώς και την εισαγωγή του συστήματος της αυτόματης τιμαριθμικής αναπροσαρμογής (ΑΤΑ), στο πλαίσιο του οποίου οι αμοιβές

πληρωμών της πρώτης βιομηχανικής κρίσης και τις αλλαγές της κοινωνικής οικονομικής πολιτικής.

αναπροσαρμόζονται αυτομάτως ανά τετράμηνο ώστε να καλύπτεται η αύξηση του κόστους ζωής (βλ. Διάγραμμα 1: Εξέλιξη των κατώτατων μισθών). Στο σημείο αυτό, πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι οι αυξήσεις στην αμοιβή της εργασίας υπολείπονται σημαντικά της αύξησης της παραγωγικότητας για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα κατά την περίοδο της χούντας, ενώ η αγοραστική δύναμη των μισθωτών και των κοινωνικών ομάδων με χαμηλά εισοδήματα υφίσταται σημαντική διάβρωση τα τελευταία χρόνια της δικτατορίας. Έτσι, ακόμη και οι σημαντικές αυξήσεις σε μισθούς και συντάξεις που είχαν δοθεί από τις προηγούμενες κυβερνήσεις του Κ. Καραμανλή δεν είχαν θεωρηθεί επαρκώς ικανοποιητικές από ένα μεγάλο μέρος των εργαζομένων, ιδίως των χαμηλόμισθων.

Με την κατάθεση του Προϋπολογισμού του 1982 στη Βουλή και παρά τη δυσμενή οικονομική κατάσταση, ο πρωθυπουργός στέλνει μέσω της εισοδηματικής πολιτικής ένα ισχυρό μήνυμα κοινωνικού ενδιαφέροντος προς τις ασθενέστερες κοινωνικές ομάδες: «Με συνέπεια επιμένουμε σε μια εισοδηματική πολιτική που ενισχύει αποφασιστικά την αγοραστική δύναμη των χαμηλομισθών, των χαμηλοσυνταξιούχων, των λαϊκών τάξεων, από τον ανειδίκευτο εργάτη μέχρι την ελληνίδα αγρότισσα».

Πράγματι, με τις πολύ μεγάλες για τις αντοχές της ελληνικής οικονομίας εισοδηματικές αυξήσεις για το έτος 1982, ο Ανδρέας Παπανδρέου δίδει ένα **εφάπαξ ισχυρό μήνυμα φιλολαϊκής πολιτικής** που θα **εγχαραχθεί βαθειά** στη λαϊκή συνείδηση, έστω και αν η γενναιοδωρία αυτής της έκτασης στην εισοδηματική πολιτική εκδηλώθηκε για μια **μόνο φορά**, αν και μερικώς αναπαράγεται η διατήρησή της μέσω της εγκαθίδρυσης του μηχανισμού της ΑΤΑ. Πρόκειται για μια κίνηση μεγάλης εμβέλειας από τη σκοπιά της πολιτικής τακτικής, **όπως κοινωνικά ανάγκα**, **αλλά με κατά βάση αρνητικά αποτελέσματα στην σκοπιά της οικονομικής απόδοσης και αποτελεσματικότητας**.

Η σημαντική αύξηση των αμοιβών, η οποία, όμως, δεν συνοδεύεται από αύξηση της παραγωγής και της παραγωγικότητας (βλ. Διάγραμμα 5: Εξέλιξη παραγωγής ανά ώρα), οδηγεί σε άνοδο του κόστους εργασίας και σε χειροτέρευση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων (βλ. Διάγραμμα 6: Εξέλιξη κόστους εργασίας ανά μονάδα προϊόντος). Η άνοδος των εισοδημάτων δεν καταφέρνει να αναζωογονήσει την εγχώρια παραγωγή, η οποία αδυνατεί να ανταποκριθεί στις εν τα μεταξύ διαμορφωθείσες νέες καταναλωτικές προτιμήσεις των ελλήνων πολιτών που συγκλίνουν πια με τα "διεθνοποιούμενα" καταναλωτικά πρότυπα. Αντιθέτως, η πρόσθετη αγοραστική δύναμη διοχετεύεται στις εισαγωγές, οι οποίες αυξάνονται εντυπωσιακά δημιουργώντας, σε συνδυασμό με την κόπωση των εξαγωγών, πρόβλημα στο ισοζύγιο πληρωμών και παρενέργειες στον βιομηχανικό ιστό της χώρας. Η διάθεση πάντως του «πρόσθετου εισοδήματος» όχι σε απλά καταναλωτικά προϊόντα που παράγει η εγχώρια μεταποίηση, αλλά κυρίως σε εισαγόμενα διαρκή καταναλωτικά αγαθά δεν οφείλεται μόνο σε αλλαγή προτιμήσεων και στην ύπαρξη πια της αναγκαίας αγοραστικής δύναμης για την προμήθειά τους, αλλά και στα **επληρωσμένα αρνητικά επιτόκια καταθέσεων**. Η εγχώρια ζήτηση, πάντως, φαίνεται να ενισχύθηκε περισσότερο από τις επιδοτήσεις των αγροτικών προϊόντων μέσω της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ) οι οποίες αυξήθηκαν κατακόρυφα με την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ. Σημειώνουμε ότι σε όλη τη δεκαετία του 1980, οι ενισχύσεις αυτές έφταναν στο 45% του συνολικού αγροτικού εισοδήματος.

Παράλληλα, η κυβέρνηση προωθεί παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας με στόχο τη βελτίωση της εργασιακής ασφάλειας. Με σειρά νομοθετικών ρυθμίσεων, η

κυβέρνηση περιορίζει τις απολύσεις και ενδυναμώνει τη θέση των εργατικών συνδικάτων, ενώ αυξάνεται πολύ σημαντικά η επιρροή των δυνάμεων του ΠΑΣΟΚ και της ιστορικής Αριστεράς στη ΓΣΕΕ. Επίσης, παραχωρούνται στα εργατικά συνδικάτα των δημοσίων επιχειρήσεων σημαντικές αρμοδιότητες στη διαχείριση των επιχειρήσεων που ασκούν σημαντική επιρροή στη διαμόρφωση των πολιτικών (Ζαμπαρλούκου 1997). Ας σημειωθεί, πάντως, ότι το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα ήταν μάλλον “παραδοσιακά” υπό τον έλεγχο του κόμματος που βρισκόταν στην εξουσία. Και τα αποτελέσματα των πολιτικών αυτών και των συμπεριφορών που διαμορφώθηκαν είναι ορατά στην προσπάθεια μεταρρυθμίσεων των επόμενων κυβερνήσεων.

Σύμφωνα με τη διατύπωση του ιδίου του Ανδρέα Παπανδρέου, «καταργείται ο αντεργατικός νόμος 330/1976 και ψηφίζεται νέος νομος (ν 1264/1982) για τον συνδικαλισμό με διττό στόχο: α) τον εκδημοκρατισμό του συνδικαλιστικού κινήματος και β) την αρμονική συνεργασία εργαζομένων και εργοδοτών, γεγονός που διευκολύνει τις προσπάθειες στους τόπους δουλειάς για αύξηση της παραγωγικότητας». Ωστόσο, όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει αργότερα:⁷ «Καμιά πολιτική δεν είναι τελικά φιλεργατική, εάν δεν εξασφαλίζει την αύξηση της παραγωγής και συνθήκες επέκτασης της οικονομίας».

Όσον αφορά τις δημοσιονομικές επιδράσεις της πολιτικής, αυξάνονται οι δημόσιες δαπάνες λόγω της διεύρυνσης του κοινωνικού κράτους (π.χ. δημιουργία ΕΣΥ με την ψήφιση του νόμου 1397/1983) αλλά και του ρόλου του κράτους στην οικονομία (αύξηση μισθών και μεταβιβαστικών πληρωμών, προσλήψεις δημοσίων υπαλλήλων, χρηματοδότηση ελλειμμάτων δημοσίων επιχειρήσεων, και στήριξη προβληματικών επιχειρήσεων).

Από την άλλη πλευρά, τα φορολογικά έσοδα υπολείπονταν κατά πολύ των αυξήσεων στις δαπάνες (βλ. Διάγραμμα 2: Εξέλιξη Δαπανών και Εσόδων Γενικής Κυβέρνησης), παρά τις προσπάθειες που γίνονται. Ήδη από το 1982, ο Α. Παπανδρέου ανακοινώνει, ότι «αποφασίστηκε ο δύσκολος αλλά τίμιος δρόμος της αύξησης των φορολογικών εσόδων, έτσι ώστε το συνολικό έλλειμμα του δημοσίου τομέα να τεθεί κάτω από έλεγχο», αλλά ότι «παράλληλα καταφέραμε με την τιμαριθμοποίηση της φορολογικής κλίμακας και την υπερτιμαριθμοποίηση των μειώσεων φόρων για τα οικογενειακά βάρη να μετριάσωμε τη φορολογική επιβάρυνση των μισθωτών».⁸ Στο πλαίσιο αυτό, ο Ανδρέας Παπανδρέου διακηρύσσει, επίσης, την ανάγκη «να θέσουμε τέρμα στην παραοικονομία». Και προχωρεί ακόμη παραπέρα, λέγοντας ότι «κάνουν λάθος όσοι νομίζουν ότι οι βιομήχανοι είναι στην Ελλάδα η κυρίαρχη τάξη».⁹ Εκφράζει, μάλιστα, την πεποίθησή του ότι «οι μεσάζοντες, οι μεταπράτες, αυτοί που ζουν στο σκοτάδι της δημοσιότητας, υπονομεύουν την πορεία της χώρας».

Ωστόσο, λίγες μέρες πριν τον επικείμενο μεγάλο ανασχηματισμό του Ιουλίου 1982, ο πρωθυπουργός οδηγεί σε παραίτηση τον υπουργό Οικονομικών καθηγητή Μ. Δρεττάκη με την αναστολή εφαρμογής του φόρου ακίνητης περιουσίας (ΦΑΠ), υποχωρώντας στις πιέσεις μεγάλου τμήματος του πληθυσμού που έχει στην ιδιοκτησία του κατοικίες και κυρίως μπροστά στο φόβο αξιοποίησης της δυσарέσκειας που θα προέλθει από τη φορολογική αυτή επιβάρυνση από τη συντηρητική παράταξη. Το επεισόδιο αυτό έχει ενδιαφέρον, επειδή αποτελεί ένα από

⁷ Βλ. απολογισμό του οκταμήνου στο πρώτο συμβούλιο της αναδόμησης (5 Ιουλίου 1982).

⁸ Βλ. συζήτηση του Προϋπολογισμού του 1982 στη Βουλή.

⁹ Βλ. Γενική συνέλευση του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων (18 Μαΐου 1982).

τα πρώτα παραδείγματα κυβερνητικής πολιτικής που υποδηλώνουν ότι στην πρακτική του Α. Παπανδρέου το πολιτικό στοιχείο συχνά υπερτερεί της αυστηρής οικονομικής λογικής, ακόμα και όταν αυτή οδηγεί σε αποφάσεις που έχουν προηγουμένως σχεδιαστεί και δημοσίως διακηρυχθεί.

Αποτέλεσμα, της επεκτατικής πολιτικής είναι η έκρηξη των δημοσιονομικών ελλειμμάτων (βλ. Διάγραμμα 3: Εξέλιξη ελλείμματος γενικής κυβέρνησης), όπως επίσης και του δημόσιου χρέους (βλ. Διάγραμμα 4: Εξέλιξη δημόσιου χρέους). Έτσι, το δημοσιονομικό πρόβλημα της χώρας κατά τη δεκαετία του 1980 αποκτάει σταδιακά διαστάσεις διαρθρωτικού προβλήματος. Εδώ πρέπει, πάντως, να επισημάνουμε ότι η δημοσιονομική πειθαρχία είχε ήδη εγκαταλειφθεί από την προηγούμενη κυβέρνηση της ΝΔ και η επικίνδυνη δυναμική του χρέους αρχίζει να διαμορφώνεται ήδη από το 1979. Ειδικότερα, το έλλειμμα της γενικής κυβέρνησης ως ποσοστό του ΑΕΠ ανέβηκε στη διάρκεια του προεκλογικού έτους 1981 από την τότε κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατία κατά έξι ποσοστιαίες μονάδες (από -2.6% το 1980 σε -8.7% το 1981) σε μια απέλπιδα προσπάθεια να αντιστρέψει το υπέρ του ΠΑΣΟΚ εντεινόμενο ρεύμα. Η διεύρυνση των ελλειμμάτων οδήγησε σε αυξημένο δανεισμό¹⁰.

Η ελλειμματική χρηματοδότηση των αυξανόμενων δημοσιονομικών ελλειμμάτων περιορίζει τις δυνατότητες στήριξης της κοινωνικής και της αναπτυξιακής πολιτικής και ωθεί σε μια εξίσου χαλαρή νομισματική-πιστωτική πολιτική, που στηρίζεται από το κρατικά ελεγχόμενο τραπεζικό σύστημα, με αποτέλεσμα να διατηρούνται οι πληθωριστικές πιέσεις.

Τα προβλήματα αυτά αναγνωρίζονται από τον Ανδρέα Παπανδρέου στην ομιλία του στη Γενική Συνέλευση του ΣΕΒ (1982), όπου τονίζει ότι «για να μειώσει η χώρα την απόσταση με τις βιομηχανικά προηγμένες χώρες, θα πρέπει να υπάρξει σημαντική προσπάθεια για την αύξηση της παραγωγικότητας». Επίσης, εκφράζει την πεποίθησή του ότι «η ΓΣΕΕ, ενώ θα διεκδικεί τα δίκαια των εργαζομένων ταυτόχρονα θα προβάλλει και θα ενισχύει την προσπάθεια για την αύξηση της παραγωγικότητας».

Η στήριξη της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας γίνεται μέσω της ακολουθούμενης συναλλαγματικής πολιτικής της διολίσθησης της δραχμής, όπου η ισοτιμία της δραχμής χάνει σταδιακά την αξία της σε σχέση με τα νομίσματα των εμπορικών μας εταίρων (βλ. Διάγραμμα 7: Εξέλιξη της διολίσθησης της δραχμής). Ωστόσο, η πολιτική της διολίσθησης της δραχμής δεν βελτιώνει την παραγωγικότητα, αλλά προκαλεί μόνον αυξήσεις τιμών, που σε συνδυασμό με την ΑΤΑ πυροδοτούν περαιτέρω τον πληθωρισμό, ο οποίος σε όλη την πρώτη κυβερνητική θητεία του ΠΑΣΟΚ (1981-85) διατηρείται σε επίπεδα 20% περίπου (βλ. Διάγραμμα 8: Εξέλιξη του πληθωρισμού). Επίσης, διευρύνεται το έλλειμμα του ισοζυγίου πληρωμών (που το 1985 έφθασε το 8% του ΑΕΠ). Για την αντιμετώπιση αυτών των προβλημάτων, τον Ιανουάριο του 1983 η κυβέρνηση προωθεί ένα mini σταθεροποιητικό πρόγραμμα που περιλαμβάνει τον “ετεροχρονισμό” της ΑΤΑ και την υποτίμηση της δραχμής κατά 15.5% για την οποία ο Ανδρέας Παπανδρέου δηλώνει στις 18 Απριλίου 1983 στους εξαγωγείς: «υποτιμήσαμε τη δραχμή πριν από λίγο καιρό, ...για ν' αποκτήσουμε βραχυπρόθεσμα ένα συγκριτικό πλεονέκτημα», καθώς και το περίφημο άρθρο 4 για τον περιορισμό των συν. κυπ. κιν. κ.λπ. εισαγ. στις δημόσιες επιχειρήσεις και οργανισμούς.

¹⁰ Ειδικότερα, το δάνειο των 70 δισεκ. Δρχ. του 1978 και των 250 δισεκ. δρχ. του 1981 σχετίζονται άμεσα με τις εξελίξεις της δεκαετίας του 1970 (Μανεσιώτης, 1990).

Η χειροτέρευση της κατάστασης του ισοζυγίου πληρωμών (βλ. Διάγραμμα 9: Εξέλιξη ισοζυγίου πληρωμών) οφείλεται στην αυξημένη εγχώρια ζήτηση (ιδιωτική και δημόσια κατανάλωση) που καλύπτεται σε σημαντικό βαθμό από τις εισαγωγές, στην ελλειμματική χρηματοδότηση των δημοσίων οικονομικών και στην άνοδο των εισαγωγών λόγω της διάβρωσης της ανταγωνιστικότητας. Παράλληλα, επιβραδύνονται οι εξαγωγές λόγω της κατάρρευσης των αγορών της Μέσης Ανατολής και της συρρίκνωσης των αγορών της Ανατολικής Ευρώπης. Επιπλέον, ως αποτέλεσμα της διεθνούς ύφεσης, σημειώνεται μείωση των σημαντικών μεταβιβάσεων από το εξωτερικό (εμβάσματα κλπ) που παραδοσιακά λειτουργούσαν ως πρόσθετη πηγή οικονομικής ανάπτυξης. Έτσι, η χώρα οδηγείται το 1985 σε κρίση στο ισοζύγιο πληρωμών και η κυβέρνηση προσφεύγει στην ΕΟΚ για τη λήψη δανείου.

Η αποτυχία ανταπόκρισης της εγχώριας παραγωγής σε συνθήκες «ανοιχτής οικονομίας» και διεθνούς κρίσης, σε συνδυασμό με τη δημοσιονομική επιδείνωση, ακυρώνουν το οποιοδήποτε αναπτυξιακό αποτέλεσμα της οικονομικής πολιτικής. Όπως προαναφέραμε, η οικονομική πολιτική εντυπωσιακά και για μεγάλη χρονική διάστημα το κοινωνικό πρόσωπο της κυβέρνησης του Ανδρέα Παπανδρέου, αλλά είχε περιορισμένη οικονομική αποτελεσματικότητα.

Αν και η εφαρμογή επεκτατικής πολιτικής συνεχίστηκε και στη δεύτερη φάση της πρώτης τετραετίας, μετά δηλαδή τον μεγάλο ανασχηματισμό του Ιουλίου 1982, η κυβέρνηση επικεντρώνει την προσοχή της σε ένα ευρύ φάσμα πολιτικών για την αναδιάρθρωση της παραγωγικής δομής της οικονομίας.

Ταυτόχρονα, ο πρωθυπουργός Ανδρέας Παπανδρέου επιχειρεί να καθησυχάσει τους εκπροσώπους της ελληνικής βιομηχανίας που ανησυχούν για τον χαρακτήρα και την έκταση των σχεδιαζόμενων αλλαγών στη διάρθρωση της παραγωγής. Έτσι, ήδη από το Μάρτιο του 1982, στην παρέμβασή του στη Γενική Συνέλευση του ΣΕΒ ο πρωθυπουργός συμφωνεί με τη θέση των βιομηχάνων ότι η βιομηχανία για να λειτουργήσει χρειάζεται δεδομένο πλαίσιο οικονομικής πολιτικής και τονίζει ότι «είναι πιο σωστό να είναι δεδομένο, ακόμη και αν περιέχει μερικά δύσκολα σημεία, παρά να είναι ευνοϊκό μεν, αλλά να αλλάζει μήνα με μήνα, ή εξάμηνο με εξάμηνο». Υπόσχεται, μάλιστα, ότι έως το τέλος του 1982 θα καταθέσει το πενταετές πρόγραμμα «μέσα στο οποίο θα διαγράφεται σαφώς ο ρόλος της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και ιδιαίτερα της βιομηχανίας στο πλαίσιο του γενικότερου αναπτυξιακού προγράμματος της χώρας».

Ο πρωθυπουργός, καταλήγει με πρόσκληση συνεργασίας προς τους βιομηχάνους στο πλαίσιο του αναπτυξιακού προγράμματος της κυβέρνησης, υποσχόμενος ότι «θα στηρίζει κάθε παραγωγική προσπάθεια που θα συμβάλλει στην αύξηση της προστιθέμενης αξίας και στην εισαγωγή νέων προηγμένων τεχνολογιών». Ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην παρέμβασή του παρουσιάζει η προωθημένη θέση του, ότι «δεν είναι απαραίτητο να περάσουμε όλα τα στάδια που πέρασαν οι ήδη αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες. Μπορούμε να αξιοποιήσουμε ακόμη το γεγονός της υπανάπτυξής μας για να κάνουμε το μεγάλο πήδημα προς τις νέες προχωρημένες τεχνολογίες. Γι' αυτό είναι πολύ σημαντικό οι περιορισμένοι οικονομικοί πόροι της χώρας να αξιοποιούνται σωστά, και εδώ ακριβώς είναι τεράστιος ο ρόλος του πιστωτικού συστήματος».

Πέρα όμως από αυτές τις διακηρύξεις, κατά την πρώτη τετραετία της διακυβέρνησης της χώρας από τον Ανδρέα Παπανδρέου και το ΠΑΣΟΚ, ο παρεμβατικός χαρακτήρας της βιομηχανικής πολιτικής εντείνεται με σκοπό τη στήριξη των επενδύσεων και την τεχνολογική αναβάθμιση της βιομηχανίας (μέσω καθέτων-κλαδικών πολιτικών,

κινήτρων και επιχορηγήσεων), την προστασία της εγχώριας παραγωγής και της απασχόλησης, αλλά και την προώθηση των εξαγωγών, μέσω επιδοτήσεων (Γιαννίτσης 1983 και 1988). Ψηφίζεται ο Αναπτυξιακός νόμος 1262/82 που ενισχύει τις ιδιωτικές επενδύσεις ιδιαίτερα αυτές που κατευθύνονται στην περιφέρεια της χώρας, ο οποίος βέβαια επί της ουσίας αποτελεί βελτιωμένη εκδοχή του αντίστοιχου νόμου 1116/1981 της προηγούμενης κυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας. Ο πρωθυπουργός υποστηρίζει ότι με τον νόμο περί κινήτρων ξεκαθαρίζονται οι κανόνες του παιχνιδιού για τον ιδιωτικό τομέα.

Ομως, παρά την κλαδική και τεχνολογική διαφοροποίηση των κινήτρων, αυτή η ενεργητική πολιτική επενδύσεων σε μεγάλο βαθμό απέτυχε να συμβάλει στην αναβάθμιση και την κλαδική αναδιάρθρωση της παραγωγής (Λυμπεράκη-Τραυλός 1993, Λώλος-Παπαγιαννάκης 1993). Άλλωστε, γενικότερα στη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου πολλές από τις βιομηχανικές και κλαδικές πολιτικές υπαγορεύτηκαν από πολιτικά ή κοινωνικά κριτήρια. Ως αποτέλεσμα, η αναγκαία αναδιάρθρωση σημαντικών κλάδων της βιομηχανίας δεν επιτεύχθηκε, με ουσιαστικές αρνητικές επιπτώσεις στα επόμενα χρόνια. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση των βιομηχανιών λιπασμάτων, οι οποίες λειτουργούσαν με τρόπο που εκ των πραγμάτων αποθάρρυνε τον εκσυγχρονισμό τους και τη βελτίωση της αποδοτικότητάς τους (Caloghirou κ.ά. 2001).¹¹

Με την αναδόμηση, τον Ιούλιο του 1982, εγκαινιάζεται η δεύτερη φάση της «κυβέρνησης της Αλλαγής». Στο επίκεντρο της αναδόμησης είναι η ενοποίηση και η ενίσχυση του συντονισμού της οικονομικής και αναπτυξιακής πολιτικής. Δημιουργείται, έτσι, ένα συντονιστικό υπερενισχυμένο υπουργείο, το υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, που υποκαθιστά το υπουργείο Συντονισμού, συγκεντρώνοντας όμως στους κόλπους του όλες σχεδόν τις αρμοδιότητες που συνδέονται με την οικονομική και αναπτυξιακή πολιτική (π.χ. με την κατάργηση των υπουργείων Βιομηχανίας και Εμπορίου). Ταυτόχρονα, η αναδόμηση συνδέεται και με την είσοδο στην κυβέρνηση ενός νέου οικονομικού επιτελικού σχήματος με κεντρικό πρόσωπο τον Γεράσιμο Αρσένη (πρώτο διοικητή της Τραπέζης της Ελλάδος επί κυβερνήσεων Παπανδρέου και πρώην ανώτατο στέλεχος της UNCTAD του ΟΗΕ), στον οποίο ανατίθεται η διεύθυνση της οικονομικής πολιτικής. Σημαίνοντα πρόσωπα στο νέο οικονομικό επιτελείο είναι: ο καθηγητής Κωστής Βαϊτσός, με διετή παρουσία στη γαλλοελληνική επιτροπή που αναλαμβάνει υποπρωτύτες και αργότερα αναπρωτύτες υπουργός Εθνικής Οικονομίας και επικεντρώνεται ιδιαίτερα στο βιομηχανικό αναπτυξιακό σκέλος της οικονομικής πολιτικής και ο Δημήτρης Κολομυριάνος που έχει πραγματοποιήσει μια διετή καριέρα ως οικονομολόγος που αναλαμβάνει το πρωθυπουργικό γραφείο. Ο πρωθυπουργός Ανδρέας Παπανδρέου μεταβιβάζει πολύ σημαντικές -σε έκταση και βαρύτητα- αρμοδιότητες και ευθύνες στο νέο κυβερνητικό κέντρο άσκησης οικονομικής πολιτικής. Είναι ενδεικτικό, του τρόπου πρόσληψης αυτής της αλλαγής στην κοινή γνώμη, το γεγονός ότι ο τύπος προσδίδει στον

¹¹ Αποζημιώνονταν, δηλαδή βρέξει-χιονίσει, με βάση «το κόστος παραγωγής συν ένα εύλογο ποσοστό κέρδους» με διασφαλισμένη την απορρόφηση του μεγαλύτερου μέρους της παραγωγής τους από την Αγροτική Τράπεζα, προκειμένου να είναι με τη σειρά της εξασφαλισμένη η απρόσκοπτη και σε χαμηλές τιμές τροφοδοσία με λιπάσματα των αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Η διαφορά μεταξύ της υψηλής τιμής αγοράς λιπασμάτων από την ΑΤΕ και της χαμηλής τιμής διάθεσής τους στους αγρότες επιβάρυνε τον κρατικό προϋπολογισμό.

Γεράσιμο Αρσένη το προσωνύμιο «τσάρος της οικονομίας». Ο χαρακτηρισμός αυτός θα ακολουθεί έκτοτε και τους μετέπειτα υπουργούς Εθνικής Οικονομίας.

Ο Γεράσιμος Αρσένης, σχετικά με την οικονομική εξέλιξη της χώρας πρόσβευε αρχικά ότι «για να βγούμε από την κρίση, θα έπρεπε να ακολουθήσουμε ένα άμεσο πρόγραμμα αυτοσυγκράτησης και σταθεροποίησης, το οποίο θα συνοδευόταν όμως από ένα αναπτυξιακό πρόγραμμα, που θα καταρτιζόταν με συμμετοχικές διαδικασίες» (Αρσένης, 1987, σ. 69). Ειδικότερα, αναφορικά με το βιομηχανικό ζήτημα της χώρας, υποστηρίζει «την προώθηση βασικών βιομηχανικών έργων, την εξυγίανση του βιομηχανικού κυκλώματος» και ευρύτερα «μια σφαιρική βιομηχανική πολιτική που θα συνέδεε τη διεύρυνση της παραγωγής, την προώθηση των εξαγωγών και το εμπόριο με τις κρατικές προμήθειες και το πιστωτικό σύστημα» (Αρσένης, 1987, σ. 98).

Ο ίδιος ο Ανδρέας Παπανδρέου, προαναγγέλοντάς τον ανασχηματισμό, δηλώνει λίγες μέρες πριν (ΤΑ ΝΕΑ, 28/6/1982): «Οι αλλαγές στη δομή συγκρότησης και λειτουργίας του Υπουργικού Συμβουλίου που θα γίνουν, αποβλέπουν στο να υπάρξει αποτελεσματικότερος συντονισμός στον οικονομικό τομέα, όπου και θα ριχθεί πλέον το ιδιαίτερο βάρος της κυβέρνησης από εδώ και πέρα». Στην ομιλία του στο πρώτο νέο υπουργικό συμβούλιο στις 5 Ιουλίου του 1982, τονίζει ότι «αρχίζει σήμερα η δεύτερη φάση της διακυβέρνησης της χώρας από το ΠΑΣΟΚ με μια νέα κυβέρνηση της Αλλαγής με νέα πνοή και νέα δομή». Και συνεχίζει, ότι «με την αναδόμηση που πραγματοποιήσαμε, σκοπεύουμε σε πιο ορθολογική κατανομή αρμοδιοτήτων μεταξύ των υπουργείων».

Ειδικότερα, ο πρωθυπουργός αποσαφηνίζει ότι «την κύρια ευθύνη για την πορεία της οικονομίας και την αναπτυξιακή προσπάθεια, έχει αναλάβει ο υπουργός Εθνικής Οικονομίας, που θα προεδρεύει κατά κανόνα του Κυβερνητικού Συμβουλίου-αντικαθιστώντας τον Πρωθυπουργό, τον οποίο θα ενημερώνει τακτικά- που είναι αρμόδιο για θέματα γενικότερου ή μεγάλου οικονομικού ενδιαφέροντος». Ουσιαστικά, πρόκειται για τη δημιουργία ενός νέου ισχυρού πόλου στο εσωτερικό της κυβέρνησης. Ο Ανδρέας Παπανδρέου τονίζει με ιδιαίτερη έμφαση τη σημασία «της ενίσχυσης του οικονομικού επιτελείου και γενικότερα της κυβέρνησης με νέους ανθρώπους, επιστημονικά καταρτισμένους και τεχνικά έμπειρους [ο σημαντικότερος από τους οποίους είναι ο νεαρός τότε καθηγητής Κωστής Βαϊτσος, με πλούσια διεθνή εμπειρία στην άσκηση αναπτυξιακής πολιτικής] που θα προχωρήσουν σταθερά στην υλοποίηση του κυβερνητικού προγράμματος».

Πέρα, όμως, από το νέο σχήμα στη χάραξη και την άσκηση της οικονομικής πολιτικής, ο Ανδρέας Παπανδρέου περιγράφει στο πρώτο αυτό υπουργικό συμβούλιο τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η ευρωπαϊκή οικονομία, στο πλαίσιο μιας βαθιάς και μεγάλης κρίσης της παγκόσμιας οικονομίας, επισημαίνοντας ότι «αυτά γίνονται οξύτερα σε μικρές ανοιχτές οικονομίες, όπως η ελληνική». Όμως, αμέσως μετά, νοιώθει την ανάγκη να επικεντρώσει την προσοχή του σε πρόσθετα βαθιά δομικά προβλήματα που έχει η ελληνική οικονομία, τα οποία «εκφράζονται, αν θέλετε, από τη διαφορά ανάμεσα στο τι παράγουμε σαν χώρα και στο τι ζητά ο κόσμος να αγοράσει. Αυτό σημαίνει ότι η παραγωγή μας δεν είναι σε θέση να ικανοποιήσει τις μεταβαλλόμενες καταναλωτικές μας ανάγκες. Σαν αποτέλεσμα αυξάνονται οι πιέσεις στο ισοζύγιο πληρωμών και στις τιμές, ενώ δεν αυξάνονται βέβαια οι ευκαιρίες απασχόλησης». Ίσως, η θεμελιακή αυτή διαπίστωση να είναι και ένα είδος αυτοκριτικής για την αποτυχία της οικονομικής πολιτικής του πρώτου οκταμήνου της κυβέρνησης της «Αλλαγής» να ενεργοποιήσει την εγχώρια παραγωγή. Ως κεντρικό

στόχο, πλέον, θέτει «την αλλαγή των δομών, που θα εξασφαλίσει την αυτοδύναμη ανάπτυξη της οικονομίας, που είναι ένα έργο που θα απαιτήσει χρόνο». Εξάλλου, έξι μήνες αργότερα, υποστηρίζει ότι: «η συνταγή του Keynes- σύμφωνα με την οποία όταν υπάρχει ανεργία και υποαπασχόληση, λύνεις το πρόβλημα με την αύξηση της ζήτησης- δεν αποδίδει πλέον καθώς ο καταμερισμός της εργασίας σε παγκόσμια κλίμακα έχει πάρει πλέον τέτοια μορφή ώστε το μεμονωμένο κράτος να μην είναι σε θέση ν'ακολουθήσει επιτυχώς μια πολιτική, εάν ταυτόχρονα δεν ακολουθήσουν ανάλογη πολιτική και άλλες χώρες»¹².

Πράγματι, η πολιτική του τυπικού «εθνικού κεϋνσιανισμού» που εφαρμόστηκε, ιδίως τον πρώτο χρόνο διακυβέρνησης, αν και ήταν σε συμφωνία με τις προσδοκίες της ευρείας κοινωνικής συμμαχίας που έφερε το ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, δεν ήταν αποτελεσματική ως προς την προσδοκώμενη αναπτυξιακή επίδραση στην εγχώρια παραγωγή, ενώ επέτεινε επικίνδυνα «την ασυμβατότητα ανάμεσα στις μεγάλες αυξήσεις των αποδοχών και τον συνεχώς εξασθενούντα ρυθμό αύξησης της παραγωγικότητας» (Ιορδάνογλου-Μπέλλας, 2003, σ. 108).

Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι ανάλογη “κεϋνσιανή” επεκτατική πολιτική σε συνδυασμό με ένα ευρύ πρόγραμμα εθνικοποιήσεων εφαρμόστηκε και από τη σοσιαλιστική κυβέρνηση Μιτεράν στη Γαλλία (1981), η οποία όμως σχετικά σύντομα εγκαταλείφθηκε (μετά από σειρά υποτιμήσεων του φράγκου), λόγω των προβλημάτων που προκάλεσε στο ισοζύγιο πληρωμών και στην αύξηση του πληθωρισμού. Από το Μάρτιο του 1983, η γαλλική κυβέρνηση ακολούθησε την “ορθόδοξη” πολιτική των άλλων ευρωπαϊκών χωρών, γνωστή ως πολιτική του “ανταγωνιστικού αποπληθωρισμού”.

Όμως, η ώρα της πολιτικής για τη μακροοικονομική σταθεροποίηση της ελληνικής οικονομίας δεν έχει έρθει ακόμη. Στις προτεραιότητες της οικονομικής πολιτικής, κατά την περίοδο αυτή, υπερισχύει η κλαδική και διαρθρωτική πολιτική και υποχωρεί η σημασία της μακροοικονομικής διαχείρισης. Άλλωστε, με την αναδόμηση, στο επίκεντρο έρχεται η αλλαγή των δομών και η αναπτυξιακή διάσταση της οικονομικής πολιτικής.

Είναι, χαρακτηριστική της άποψής του για το οικονομικό πρόβλημα της χώρας στην περίοδο μετά την αναδόμηση, η ομιλία του Ανδρέα Παπανδρέου, 15 μήνες μετά, στα εγκαίνια της 48^{ης} Έκθεσης Θεσσαλονίκης στις 10 Σεπτεμβρίου, όπου ασκεί κριτική στην τάση να κρίνονται οι επιδόσεις της οικονομικής πολιτικής του με συγκεντρωτικά μακροοικονομικά κριτήρια, όπως ο ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ, ο πληθωρισμός και το ισοζύγιο πληρωμών. Όπως, με έμφαση τονίζει: «τα κριτήρια αυτά είναι κατ'εξοχήν χρήσιμα για αναπτυγμένες οικονομίες, με στέρεες οικονομικές βάσεις και δομές. Και μετρούν τη συνολική επίδοση της οικονομικής διαχείρισης που κατά κύριο λόγο εξαντλείται σε μέτρα μακροοικονομικής πολιτικής». Και συνεχίζει: «Στη δική μας περίπτωση όμως το κύριο πρόβλημα της οικονομίας είναι δομικό διαρθρωτικό. Έχει να κάνει με τη διάρθρωση του παραγωγικού δυναμικού, την κατάσταση μεταξύ των τομέων και των κλάδων της οικονομίας. Και γι'αυτό ο κύριος τρόπος παρέμβασης είναι στο κλαδικό, το τομεακό και το μεσοοικονομικό επίπεδο με μέτρα θεσμικά και διαρθρωτικά».

¹² Ομιλία στις 18 Ιανουαρίου του 1983, στην 21^η κοινοβουλευτική συνάντηση αντιπροσωπειών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Αμερικανικού Κογκρέσσου στην Αθήνα.

Οι βασικές δομικές παρεμβάσεις που προωθούνται μπορεί να ομαδοποιηθούν ως εξής:

α) διαμορφώνεται το *θεσμικό πλαίσιο για τη βαθμιαία «κοινωνικοποίηση της οικονομίας»* σε συνδυασμό με την προσπάθεια εξυγίανσης των προβληματικών βιομηχανικών δομών και την εν πολλοίς αναγκαστική προώθηση της κρατικής συμμετοχής σε συγκεκριμένους βιομηχανικούς κλάδους. Αναφερόμαστε στους κλάδους του πετρελαίου και των ναυπηγείων, όπου πραγματοποιούνται αναγκαστικές εξαγορές του συγκροτήματος της ESSO-PAPAS και των ναυπηγείων Σκαρामαγκά του ομίλου Νιάρχου, μετά την αποχώρηση των αντίστοιχων επιχειρηματικών ομίλων που τα δημιούργησαν. Ακόμη, περιέρχεται στο κράτος και η διοίκηση της μεγαλύτερης τσιμεντοβιομηχανίας, της ΑΓΕΤ, μέσω της ποινικής δίωξης των βασικών ιδιωτών μετόχων με την κατηγορία της παράνομης εξαγωγής συναλλάγματος.

β) σχεδιάζεται και εφαρμόζεται η πολιτική της *«ελληνοποίησης των κρατικών προμηθειών»*,

γ) σχεδιάζονται και προωθούνται οι *μεγάλες δημόσιες βιομηχανικές και ενεργειακές επενδύσεις* με τρόπο που να συνδυάζεται η πραγματοποίησή τους με τη μεταφορά τεχνολογίας και την ενίσχυση της συμμετοχής του εγχώριου μελετητικού και κατασκευαστικού δυναμικού,

δ) αξιοποιούνται οι *διακρατικές οικονομικές σχέσεις*- ιδίως με τις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» για την υποστήριξη βιομηχανικών κλάδων που βρίσκονται σε κρίση (π.χ. ναυπηγείων),

ε) αναδεικνύεται με συστηματικό τρόπο η *τεχνολογική διάσταση της βιομηχανικής πολιτικής* με τον σχεδιασμό και την εφαρμογή μιας *διακριτής τεχνολογικής πολιτικής*,

στ) σχεδιάζονται και προωθούνται *κλαδικές βιομηχανικές πολιτικές*.

Στο πλαίσιο της πολιτικής για την αλλαγή των δομών, το 1983, ο Ανδρέας Παπανδρέου προσδιορίζει το «θεσμικό πλαίσιο για τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό που καθορίζεται από *τρία* βασικά νομοθετήματα: Τον νόμο για τις Κοινωνικοποιήσεις, τον νόμο για τα Εποπτικά Συμβούλια και τον νόμο για την Οικονομική Ανασυγκρότηση των Επιχειρήσεων».¹³

Πιο συγκεκριμένα, το καλοκαίρι του 1983 ψηφίζεται ο νόμος 1365 για την κοινωνικοποίηση των δημοσίων οργανισμών και επιχειρήσεων με βάση τη θέση ότι βασικοί φορείς του δημοσίου τομέα πρέπει να υπαχθούν σε κοινωνικό έλεγχο και να μην παραμένουν απλά υπό τον κρατικό έλεγχο που ασκείται από την κεντρική γραφειοκρατία. Και ότι, η διαδικασία της κοινωνικοποίησης του δημοσίου τομέα θα συμβάλλει οπωσδήποτε αποφασιστικά, στην αναμόρφωση και εξυγίανσή του.

Το 1983, επίσης, δημιουργείται ο Οργανισμός Αναδιάρθρωσης Επιχειρήσεων (ΟΑΕ) με στόχο τη στήριξη και την αναδιάρθρωση των προβληματικών επιχειρήσεων, ο οποίος χρηματοδοτικά στηρίζεται στο κρατικά ελεγχόμενο τραπεζικό σύστημα. Η δημιουργία του ΟΑΕ ήρθε καθυστερημένα, δεδομένου ότι παρόμοιοι μηχανισμοί άμεσης κρατικής παρέμβασης αποτελούσαν από τα μέσα της δεκαετίας του 1970

¹³ Βλ. πολιτική εισήγηση του Α. Παπανδρέου στη 10^η Σύνοδο της Κεντρικής Επιτροπής του Κινήματος στις 30-7-1983 (Λόγοι του Πρωθυπουργού Ανδρέα Παπανδρέου, σελ. 127, έκδοση της Γενικής Γραμματείας Τύπου και Πληροφοριών).

εργαλεία άσκησης βιομηχανικής πολιτικής σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες (OECD 1987).

Η επιλογή για τη δημιουργία του ΟΑΕ, που αποσκοπούσε στο να διατηρηθεί αλλά και να αναζωογονηθεί ένα σημαντικό τμήμα του παραγωγικού ιστού, ήταν εύλογη ιδίως στο πλαίσιο των ιδεών και του κλίματος της εποχής, δεδομένου ότι ο ιδιωτικός τομέας δεν μπορούσε ή δεν επιθυμούσε να το πράξει. Ο Ανδρέας Παπανδρέου, εξηγώντας την επιλογή της δημιουργίας του ΟΑΕ αποσαφηνίζει ότι: «Η εξήγηση για το πώς δημιουργήθηκαν οι προβληματικές επιχειρήσεις, για το ποιοί είναι υπεύθυνοι, είναι γνωστή. Είναι, όμως, αυτονόητο ότι δεν μπορούμε να διαγράψουμε με μια μονοκονδυλιά τις προβληματικές επιχειρήσεις, έστω και αν ανήκουν σε κλάδους στους οποίους η χώρα έχει χάσει τα συγκριτικά πλεονεκτήματα. Μια τέτοια απόφαση θα είχε δυσβάστακτο κοινωνικό κόστος, κυρίως γιατί θ' αύξανε σημαντικά τον αριθμό των ανέργων.... Απόφαση της κυβέρνησης είναι να πάρει όλα τα κατάλληλα μέτρα για την εξυγίανση των προβληματικών επιχειρήσεων- όσων θα μπορέσουν να σταθούν στα πόδια τους- επιδιώκοντας συγχρόνως, να καταλείψει ακριβοδίκαια το κόστος της εξυγίανσης».

Όμως, ο οργανισμός αυτός απέτυχε να κάνει τις αναγκαίες προσαρμογές (δηλ. να μετατρέψει τις ανταγωνιστικές επιχειρήσεις σε βιώσιμες και να ρευστοποιήσει τις υπόλοιπες). Τελικώς, λόγω των εκτεταμένων κοινωνικών πιέσεων στην κυβέρνηση, οι πολιτικές που εφαρμόζονται κατά την δεκαετία του 1980 οδηγούν στην προσωρινή στήριξη της απασχόλησης με τεράστιο οικονομικό κόστος, θέτοντας στην πράξη σε δεύτερη μοίρα τη βιωσιμότητα και την ανταγωνιστική θέση των επιχειρήσεων. Έτσι, η αποτυχία του ΟΑΕ να πραγματοποιήσει την απαιτούμενη αναδιάρθρωση συνεχίστηκε έως το τέλος της δεκαετίας του 1980 (Καλογήρου, 1993).

Ένας από τους κυριότερους πυλώνες της νέας διαρθρωτικής πολιτικής είναι η βιομηχανική πολιτική κρατικών προμηθειών. Η πολιτική αυτή επιγράφεται ως «πολιτική της ελληνοποίησης των κρατικών προμηθειών» και σηματοδοτεί τη μετάβαση από ένα καθεστώς «παθητικής προστασίας των εγχωρίων προμηθευτών του κράτους» που ίσχυε για δεκαετίες σε μια ενεργητική πολιτική αξιοποίησης της αγοραστικής δύναμης του κράτους με τη διασύνδεση της διαχείρισης των προμηθειών και των έργων του δημοσίου τομέα με στόχους βιομηχανικής και τεχνολογικής πολιτικής.

Μια, επίσης, σημαντική πτυχή της οικονομικής πολιτικής της περιόδου 1982-85, είναι και η αξιοποίηση των διακρατικών οικονομικών σχέσεων, γεγονός που συνδέεται και με την ευρύτερη εξωτερική πολιτική του Ανδρέα Παπανδρέου. Η αναγκαία απαίτηση για ανάπτυξη των σχέσεων αυτών λειτούργησε σε αρκετές περιπτώσεις σαν υποκατάστατο βιομηχανικής πολιτικής, με πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα την υπόθεση των ναυπηγείων, αλλά και άλλων κλάδων.

Μια βασική διαπίστωση του Ανδρέα Παπανδρέου είναι ότι «η χώρα στη δεκαετία του '70 μπήκε σε φάση αποβιομηχάνισης». Θεωρεί, λοιπόν, ότι «αν δεν μεταστραφούν οι τάσεις αυτές, ο κίνδυνος να συρρικνωθεί ο βιομηχανικός τομέας, να μειωθεί, το βιοτικό μας επίπεδο, είναι σοβαρός». Εκκινώντας, από τη συγκεκριμένη διάγνωση υποστηρίζει, λοιπόν, ότι «Το κεντρικό πρόβλημα της ελληνικής οικονομίας είναι η αύξηση των άμεσα παραγωγικών επενδύσεων και παράλληλα η βελτίωση της ποιοτικής του σύνθεσης. Είναι, ο μόνος τρόπος για να προωθηθεί η αναδιάρθρωση του μεταποιητικού τομέα, η κάλυψη του τεχνολογικού χάσματος που έχει διευρυνθεί στη δεκαετία του '70, η βελτίωση της παραγωγικότητας και η εξυγίανση του ισοζυγίου πληρωμών». Κατά τον Ανδρέα Παπανδρέου: «το κράτος οφείλει να

ενεργοποιηθεί τόσο για τη χάραξη μιας αποτελεσματικής βιομηχανικής πολιτικής όσο και για την ανάληψη, μέσω εξειδικευμένων αναπτυξιακών φορέων, επενδυτικής δραστηριότητας. ... Πρέπει να επεκταθεί και σε επενδύσεις σε άμεσα παραγωγικούς τομείς, ή σε κλάδους που διαπιστώνεται ανεπάρκεια ιδιωτικών επενδύσεων, γιατί οι ιδιώτες επιχειρηματίες δεν μπορούν ή διστάζουν ν'αναλάβουν επιχειρηματικούς κινδύνους».

Στο πλαίσιο της προσέγγισης αυτής- και συνεχίζοντας ανάλογες πρωτοβουλίες των κυβερνήσεων της δεκαετίας του '70 του Κωνσταντίνου Καραμανλή- η κυβέρνηση του Ανδρέα Παπανδρέου προωθεί ένα «πακέτο μεγάλων δημόσιων βιομηχανικών και ενεργειακών επενδύσεων»¹⁴. Οι μεγάλες δημόσιες ενεργειακές και βιομηχανικές επενδύσεις συνοδεύονται από τη δημιουργία τεσσάρων εξειδικευμένων κρατικών εταιρειών engineering (δηλαδή εταιρειών τεχνικού σχεδιασμού και διαχείρισης βιομηχανικών και ενεργειακών έργων)¹⁵ για την υποβοήθηση της μεταφοράς τεχνογνωσίας και τη συγκρότηση του συναρτημένου με αυτά εγχώριου μελετητικού και κατασκευαστικού δυναμικού, γενικότερα για τη δημιουργία εγχώριας μελετητικής και τεχνολογικής ικανότητας που συνδέεται με τον βιομηχανικό και ενεργειακό τομέα. Επίσης, μελετώνται και σχεδιάζονται η επένδυση της αλουμίνιας, του χρυσού και του ανοξείδωτου χάλυβα, ενώ τελικώς ματαιώνεται η επένδυση των πετροχημικών, λόγω αλλαγών στη διεθνή αγορά.

Το 1984, ξεκινάει, επίσης, η μελέτη του έργου για τη δημιουργία υποδομής για την εισαγωγή του φυσικού αερίου στο ελληνικό ενεργειακό ισοζύγιο, που αποτελεί το μεγαλύτερο ενεργειακό έργο μετά το μεγάλο εγχείρημα του μαζικού εξηλεκτρισμού της χώρας που ξεκίνησε με την ίδρυση της ΔΕΗ το 1950. Τελικώς, το Σεπτέμβριο του 1988, ιδρύεται η Δημόσια Επιχείρηση Αερίου, ως θυγατρική εταιρεία της ΔΕΠ, στην οποία εκχωρούνται οι συμβάσεις προμήθειας αερίου τις οποίες είχε υπογράψει η ΔΕΠ τον Φεβρουάριο του 1988 με τη Ρωσία και την Αλγερία.

Κατά την περίοδο 1982-85, πραγματοποιούνται σημαντικά βήματα στην ανάπτυξη του ελληνικού συστήματος Έρευνας και Τεχνολογίας. Δημιουργείται το υπουργείο Έρευνας και Τεχνολογίας, αυξάνονται οι κρατικές δαπάνες για την Έρευνα και την Τεχνολογία και δημιουργούνται νέοι ερευνητικοί οργανισμοί στην περιφέρεια με βάση διεθνείς προδιαγραφές (π.χ. το ΙΤΕ στο Ηράκλειο, το ΙΤΥ στην Πάτρα και το ΕΚΕΤΑ στη Θεσσαλονίκη), ιδρύονται δύο εξειδικευμένες εταιρείες δημοσίου συμφέροντος για την προώθηση των εφαρμογών της βιοτεχνολογίας (ΒΙΟΕΛΛΑΣ) και της πληροφορικής (ΕΛΣΥΠ).

Στον αγροτικό χώρο, η πρώτη τετραετία των κυβερνήσεων του Ανδρέα Παπανδρέου συμπίπτει με την πρώτη περίοδο εισροής πόρων για την ενίσχυση βασικών αγροτικών προϊόντων (βαμβάκι, λάδι κ.α.) στο πλαίσιο της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής που

¹⁴ Σημαντικά έργα περιλαμβάνουν: το έργο του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού του κρατικού διυλιστηρίου του Ασπροπύργου, ο εκσυγχρονισμός των εγκαταστάσεων της υπό κρατικό έλεγχο Βιομηχανίας Φωσφορικών Λιπασμάτων στην Καβάλα, τα λιγνιτικά έργα (εξόρυξης λιγνίτη, παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας με καύση λιγνίτη) της ΔΕΗ, το πανελλαδικό δίκτυο των σύγχρονων βιομηχανικών σφαγείων και κρεαταγορών

¹⁵ Οι εταιρείες αυτές είναι: η Ασπροφός που ιδρύεται με κοινή πρωτοβουλία των ΕΛΔΑ και του διεθνούς ομίλου Fosterwheeler για τα έργα του τομέα του πετρελαίου και αργότερα του φυσικού αερίου, η ΜΕΤΕΚ που δημιουργείται από την Εμπορική Τράπεζα με την υποστήριξη του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας για τα βιομηχανικά έργα (βιομηχανικά σφαγεία, αλουμίνια κ.α.), της ΕΤΕΚΑ από την ΠΥΡΚΑΛ για τα έργα της ΔΕΗ και της Αγροτικής Τεχνικής από τη ΑΤΕ για τις γεωργικές βιομηχανίες.

καταλήγει σε γενναία ενίσχυση του αγροτικού εισοδήματος. Μετά από επιτυχείς διαπραγματεύσεις του τότε υπουργού Γεωργίας Κ. Σημίτη με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, αντλούνται κοινοτικοί πόροι πολύ σημαντικού ύψους. Η πολιτική σημασία αυτών των εισροών ήταν τεράστια, καθώς συμβάλλει αποφασιστικά στη στροφή του αγροτικού κόσμου υπέρ της ΕΟΚ. Όμως, οι εισροές της ΚΑΠ διαμορφώνουν συνθήκες θετικού αθροίσματος- όπου όλοι κερδίζουν- και δημιουργούν, έτσι, μια κατάσταση γενικής ευφορίας, αποδυναμώνοντας τα κίνητρα για την εισαγωγή σημαντικών μεταρρυθμίσεων και την προώθηση των μακροπρόθεσμων αναγκαίων αναδιαρθρώσεων των καλλιεργειών και των αγροτικών δραστηριοτήτων. Επιπροσθέτως, οι αγροτικοί συνεταιρισμοί, στους οποίους έχει επενδύσει πολλές προσδοκίες το ΠΑΣΟΚ, και των οποίων η ενεργοποίηση αποτελεί τη σημαντικότερη οργανωτική αλλαγή της περιόδου, δεν καταφέρνουν- με λίγες εξαιρέσεις- να λειτουργήσουν αποτελεσματικά και αποδοτικά και δεν ξεφεύγουν από τον κατήφορο της κακοδιαχείρισης και των πελατειακών σχέσεων.

Ιδιαίτερο βάρος στην οικονομική πολιτική του Α. Παπανδρέου έχει το «Μνημόνιο» για την παραμονή της χώρας στην ΕΟΚ, το αίτημα δηλαδή της κυβέρνησης που υποβάλλεται στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή το Μάρτιο του 1982, με το οποίο διεκδικεί για την Ελλάδα αυξημένους πόρους καθώς και ελαστικότητα στην εφαρμογή των κανόνων ανταγωνισμού της Κοινότητας (όπως η διατήρηση της άνισης φορολογικής μεταχείρισης εισαγομένων και εγχωρίων, η προτίμηση της εγχώριας παραγωγής στις κρατικές προμήθειες).¹⁶

Κατά την περίοδο 1982-1985, δηλαδή από την υποβολή του μνημονίου έως την οριστική επίλυση της εκκρεμότητας των σχέσεων της Ελλάδας με την ΕΟΚ, κυριαρχεί η προσέγγιση: το κόστος της αποχώρησης [από την ΕΟΚ] είναι μεγαλύτερο από κόστος της παραμονής. Η συμμετοχή της χώρας στην ΕΟΚ αντιμετωπίζεται περισσότερο ως ένας μείζων περιορισμός για την άσκηση αυτόνομης οικονομικής και αναπτυξιακής πολιτικής και εκλαμβάνεται κυρίως ως σημαντική πηγή άντλησης πόρων ιδίως για τον αγροτικό τομέα (αγρότες, ενδιάμεσοι, εξαγωγείς, ιδιωτικά συμφέροντα) και όχι ως πεδίο ενεργού παρέμβασης στις ίδιες τις κοινοτικές εξελίξεις. Αγνοείται η ευρωπαϊκή διάσταση στην άσκηση της πολιτικής που μπορεί να προσφέρει ένα ευρύτερο πλαίσιο για τη διεθνοποίηση και την αντιμετώπιση των ανακατατάξεων του διεθνούς καταμερισμού εργασίας.

Είναι, πάντως, ενδιαφέρουσα- και δηλωτική ίσως των μεσοπρόθεσμων προθέσεων του Ανδρέα Παπανδρέου ή πάντως της απόφασής του να έχει ο ίδιος πλήρως τη διακριτική ευχέρεια των σχετικών χειρισμών- η μαρτυρία του Γεράσιμου Αρσένη (1987, σ.168) ότι «το θέμα ΕΟΚ και η στρατηγική μας απέναντι της ήταν ζήτημα που δεν συζητήθηκε ποτέ στο ΚΥΣΥΜ. Το χειρίστηκε προσωπικά ο ίδιος ο πρωθυπουργός. Μάλιστα, σ' αυτό το σημείο υπήρχε και τριβή μεταξύ Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, που παραδοσιακά είχε την ευθύνη για τα θέματα ΕΟΚ, και της ειδικής υπηρεσίας του γραφείου του πρωθυπουργού, η οποία αργότερα μεταφέρθηκε στο Υπουργείο Εξωτερικών υπό την ηγεσία του (τότε υφυπουργού και μετέπειτα Επιτρόπου της Ελλάδας στην ΕΟΚ) κ. Βάρφη, που είχε την ευθύνη για τη χάραξη της πολιτικής και του διαπραγματευτικού πλαισίου απέναντι στην Κοινότητα. Στην πορεία, η ευθύνη αυτή πέρασε ολοκληρωτικά σ' τον κλειστό κύκλο της ειδικής υπηρεσίας υπό την εποπτεία του πρωθυπουργού, και έτσι θέματα που αφορούσαν την ΕΟΚ συζητήθηκαν μόνο μια ή δυο φορές στο υπεύθυνο κυβερνητικό όργανο».

¹⁶ Το μνημόνιο υποβάλλεται στις 19.3.1982 και η οριστική απάντηση της Επιτροπής δίνεται στις 29.3.1983.

Είναι βέβαιον ότι το Μνημόνιο λειτούργησε για την κυβέρνηση του Α. Παπανδρέου περισσότερο ως εργαλείο εσωτερικής πολιτικής για τη διευκόλυνση της στροφής προς την Ευρώπη. Όμως, δεν μπορεί να παραγνωριστεί και η ευρύτερη ευρωπαϊκή του διάσταση.

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, το ελληνικό Μνημόνιο είναι άρρηκτα δεμένο με την τελική θέσπιση των Μεσογειακών Ολοκληρωμένων Προγραμμάτων (ΜΟΠ)- στην οποία ο Ανδρέας Παπανδρέου έπαιξε σημαντικό ρόλο στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου. Τα ΜΟΠ απετέλεσαν την πρώτη προσπάθεια ενίσχυσης των λιγότερο αναπτυγμένων περιοχών της Κοινότητας και εφαρμόστηκαν την περίοδο 1985-90. Τα ΜΟΠ αποτέλεσαν τον προπομπό των διαρθρωτικών ευρωπαϊκών ενισχύσεων, των γνωστών Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης που εφαρμόζονται από τις αρχές της δεκαετίας του 1990. Η διαδικασία που δρομολογήθηκε με τα ελληνικά Μνημόνια - και όχι το κείμενο καθαυτό- προσέδωσε στην ιδέα των ΜΟΠ, η οποία *προϋπήρχε*, το απαραίτητο πολιτικό βάρος για την αποδοχή τους (Μητσός, 1989). Γενικότερα, «τα ΜΟΠ αποτέλεσαν τον άξονα, γύρω από τον οποίο συντελέστηκε η σταδιακή μετατόπιση του κέντρου βάρους των ελληνικών αιτημάτων από τον αποκλειστικά εθνικοκεντρικό στόχο στο στόχο της νέας ισορροπίας Βορρά-Νότου μέσα στην Κοινότητα» (Μητσός, 1989).

Πράγματι, μετά τη δεύτερη νίκη του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του Ιουνίου του 1985, ολοκληρώνεται η ευρωπαϊκή στροφή της χώρας και εδραιώνεται η αντίληψη ότι η Ελλάδα βρίσκεται και πολιτεύεται στο εσωτερικό των ευρωπαϊκών οργάνων και εξελίξεων τερματίζοντας, έτσι, μια τετραετή εκκρεμότητα. Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η κυβέρνησή του ουσιαστικά και οριστικά αποδέχονται πλέον την οργανική παρουσία της χώρας στην ΕΟΚ. Από την επίκληση της ελληνικής ιδιαιτερότητας της πρώτης περιόδου διακυβέρνησης προχωρούν στην ενσωμάτωση των αιτημάτων της χώρας στα ευρύτερα αιτήματα ανάπτυξης και συνοχής, ιδίως δε με εκείνα του ευρωπαϊκού νότου.

Είναι πια γεγονός αδιαμφισβήτητο ότι το 1985 αποτελεί σημείο καμπής στις σχέσεις της χώρας με την ΕΟΚ, με την οριστική επίλυση μιας τετραετούς εκκρεμότητας.

4.2. 1985-1987: Το Πρόγραμμα της Οικονομικής Σταθεροποίησης και η οριστική επίλυση της εκκρεμότητας με την ΕΟΚ

Το 1985 ο Ανδρέας Παπανδρέου και το ΠΑΣΟΚ επανεκλέγονται, έχοντας επιτύχει στην προεκλογική εκστρατεία να στρέψουν την προσοχή των ψηφοφόρων από τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει η οικονομική τους πολιτική στην απειλή της επανόδου της συντηρητικής παράταξης, της δεξιάς. Μετατρέπουν, έτσι, την εκλογική σύγκρουση σε μάχη «του φωτός με το σκότος», σύμφωνα με το σύνθημα του τότε πανίσχυρου υπουργού Μένιου Κούτσόγιωργα. Ο Ανδρέας Παπανδρέου ζητάει μια δεύτερη εντολή για τη συνέχιση της προσπάθειας της «Αλλαγής», για «καλύτερες μέρες».

Η μακροοικονομική διαχείριση της περιόδου 1981-85 δεν ήταν διατηρήσιμη και επομένως η νέα κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ καλείται να αντιμετωπίσει επειγόντως την ανάγκη για άρση των μακροοικονομικών ανισορροπιών και τη σταθεροποίηση της ελληνικής οικονομίας. Φαίνεται ότι ο Ανδρέας Παπανδρέου προβληματίζεται ήδη αρκετά πριν τις εκλογές του Ιουνίου του 1985 για την οικονομική πορεία της χώρας. Ιδιαίτερα, υπό το βάρος της κρίσης του ισοζυγίου πληρωμών (βλ. Διάγραμμα 9: Εξέλιξη του ισοζυγίου πληρωμών), ο Ανδρέας Παπανδρέου στο πλαίσιο του ανασχηματισμού της 26^{ης} Ιουλίου του 1985 αλλάζει το οικονομικό επιτελείο και

αναθέτει τη διεύθυνση της οικονομικής πολιτικής στον Κώστα Σημίτη, που ήταν από καιρό σταθερός υποστηρικτής του ευρωπαϊκού προσανατολισμού της χώρας.¹⁷ Ο Ανδρέας Παπανδρέου αναθέτει στο νέο υπό τον Κώστα Σημίτη οικονομικό επιτελείο-στο οποίο βασικό ρόλο παίζει ο οικονομικός σύμβουλος του νέου υπουργού Εθνικής Οικονομίας Γιάννης Σπράος¹⁸ - να εκπονήσει ένα διετές Σταθεροποιητικό Πρόγραμμα (1986-87) για την αντιμετώπιση των μακρο-οικονομικών ανισορροπιών της ελληνικής οικονομίας.

Στις 11 Οκτωβρίου του 1985 ανακοινώνονται τα πρώτα μέτρα του σταθεροποιητικού προγράμματος. Ο ίδιος ο Ανδρέας Παπανδρέου, εξηγώντας την ανάγκη για την προώθηση του σταθεροποιητικού προγράμματος της ελληνικής οικονομίας δηλώνει: «Το θέμα του ισοζυγίου πληρωμών [που εκφράζει το οικονομικό έλλειμμα της χώρας έναντι του εξωτερικού] έχει μια σημαντική εξωτερική διάσταση που του προσδίδει μια προφανή ιδιαιτερότητα. Η κύρια αιτία του προβλήματος του ισοζυγίου πληρωμών της χώρας μας είναι η τεράστια απόκλιση μεταξύ της διάρθρωσης της ζήτησης για προϊόντα ελληνικά, τόσο από το εσωτερικό όσο και από το εξωτερικό, και της δικιάς μας, της εγχώριας παραγωγής, αυτό δηλαδή που απλά περιγράφεται από τη φράση δαπανάμε, σαν κοινωνία, πιο πολύ απ'ότι παράγουμε» (Δήλωση του Ανδρέα Παπανδρέου, 12.10.1985).

Η βασική αιτιολόγηση για την ανάγκη προώθησης ενός προγράμματος σταθεροποίησης της οικονομίας είναι, λοιπόν, η αποτροπή του περιορισμού της ελευθερίας χειρισμών, η διατήρηση και η διεύρυνση των περιθωρίων ευελιξίας και η ανακοπή μιας ανεξέλεγκτης κατάστασης με επικίνδυνες συνέπειες για τις σχέσεις της ελληνικής οικονομίας με τη διεθνή οικονομία. Το σταθεροποιητικό Πρόγραμμα συνδυάζεται με τη σύναψη ενός δανείου από την Ευρωπαϊκή Τράπεζα, με τη μεσολάβηση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, για τη χρηματοδότηση της υπέρβασης στο έλλειμμα των εξωτερικών συναλλαγών της χώρας.

Οι βασικοί στόχοι του Σταθεροποιητικού Προγράμματος αφορούν τον έλεγχο του ισοζυγίου πληρωμών, τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας, τον περιορισμό των δανειακών αναγκών του δημοσίου (κατά 8 ποσοστιαίες μονάδες του ΑΕΠ εντός διετίας) και τη μείωση του πληθωρισμού (στο 10% το 1988, από 20% που ήταν).¹⁹ Η έμφαση δίδεται στην προσαρμογή της πλευράς της ζήτησης της οικονομίας (περιοριστική δημοσιονομική και νομισματική πολιτική), προσδοκώντας στις αντίστοιχες προσαρμογές στην παραγωγική δομή. Ο βασικός μηχανισμός για την επίτευξη των στόχων ήταν η επιβράδυνση της αύξησης του εργατικού κόστους που θα έδινε ώθηση στην επιχειρηματική δραστηριότητα και στις επενδύσεις και θα βελτίωνε την ανταγωνιστικότητα της οικονομίας μακροχρόνια. Καθιερώνεται, νομοθετικά, ότι οι αυξήσεις στους μισθούς του δημοσίου και του ιδιωτικού τομέα για το 1986 και το 1987 δεν θα υπερβαίνει το ποσοστό της αύξησης της τροποποιημένης ΑΤΑ. Δηλαδή, οι αυξήσεις των μισθών θα βασίζονται πλέον στον προβλεπόμενο- για κάθε επόμενο τετράμηνο πληθωρισμό και όχι απολογιστικά στον πληθωρισμό του προηγούμενου τετραμήνου. Επιπροσθέτως, από τον προβλεπόμενο πληθωρισμό

¹⁷ Ο Κώστας Σημίτης απομακρύνεται το 1979 από το Εκτελεστικό Γραφείο του ΠΑΣΟΚ, επειδή προωθεί τη γραμμή «υπέρ της Ευρώπης των εργαζομένων» σε αντιστοιχία με τις θέσεις της ευρωπαϊκής Αριστεράς (σοσιαλιστικής και ευρωκομμουνιστικής).

¹⁸ Ο Γιάννης Σπράος είναι διακεκριμένος καθηγητής Οικονομικών του Πανεπιστημίου του Λονδίνου, παλιός αντιστασιακός στη διάρκεια της Κατοχής και αντιδικτατορικός.

¹⁹ Βλ. *Τράπεζα της Ελλάδος* 1986, Γκαργκάνας-Θωμόπουλος-Σημίτης-Σπράος, 1989).

Η πολιτική της μακροοικονομικής σταθεροποίησης, την οποία στηρίζει αποφασιστικά ο Ανδρέας Παπανδρέου, αποδεικνύεται επιτυχής δεδομένου ότι περιορίζει το έλλειμμα του ισοζυγίου πληρωμών (από 6,7% του ΑΕΠ το 1985 σε 2,5% το 1987), επιτυγχάνει να κάμψει τον πληθωρισμό στο 13,5% (από το 20% περίπου το 1985, αλλά λιγότερο από τον στόχο του 10%) και να βελτιώσει την ανταγωνιστικότητα της οικονομίας μέσω μιας αυστηρής εισοδηματικής πολιτικής και της υποτίμησης της δραχμής κατά 15% (Οκτώβριος 1985). Η ανεργία δεν μεταβάλλεται ουσιαστικά και παραμένει στο επίπεδο του 7-8% έως τις αρχές της δεκαετίας του 1990.

Αν και επιχειρείται δραστική περικοπή στις δημόσιες επενδύσεις και επιτυγχάνεται απλοποίηση και εκλογίκευση της έμμεσης φορολογίας (αντικατάσταση του Φόρου Κύκλου Εργασιών από το ΦΠΑ το 1987, εισαγωγή των αντικειμενικών αξιών στη φορολόγηση της ακίνητης περιουσίας), τα δημοσιονομικά ελλείμματα περιορίζονται λιγότερο απ'ότι είχε προβλεφθεί, λόγω της απουσίας πολιτικής εξυγίανσης στο σκέλος των δημοσίων δαπανών (βλ. Διάγραμμα 2: Εξέλιξη δαπανών και εσόδων γενικής κυβέρνησης).

Κατά την περίοδο 1987-88, παρατηρείται σημαντική ανάκαμψη των πραγματικών επενδύσεων (10% περίπου), όπως και σημαντική άνοδος της εισροής επιχειρηματικών κεφαλαίων στην Ελλάδα. Η εξέλιξη αυτή μπορεί να αποδοθεί στο κλίμα και τα αποτελέσματα της επιχειρηθείσας μακροοικονομικής σταθεροποίησης, αλλά και του αναλόγου κλίματος στον διεθνή χώρο. Κατά την ίδια περίοδο, σε ευρωπαϊκό επίπεδο παρατηρείται ιδιαίτερα αυξημένη επενδυτική δραστηριότητα και εκτεταμένη επιχειρηματική αναδιάρθρωση (κύμα εξαγορών και συγχωνεύσεων) ενόψει της λειτουργίας της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Αγοράς.

Η περιορισμένη χρονική διάρκεια εφαρμογής του Προγράμματος δεν αφήνει περιθώρια για την αντιμετώπιση των χρόνιων διαρθρωτικών προβλημάτων της οικονομίας (ρόλος δημόσιου τομέα, παραγωγική αναδιάρθρωση), τα οποία επιπλέον απαιτούσαν πολιτική δέσμευση. Ωστόσο, η κυβέρνηση προχώρησε σε περιορισμένες, αλλά επείγουσες, διαρθρωτικές αλλαγές. Την περίοδο αυτή ξεκινούν μεταρρυθμίσεις, με τη συμβολή του μετέπειτα διοικητή της Εθνικής Τράπεζας και τότε υφυπουργού Εθνικής Οικονομίας Θόδωρου Καρατζά για την απελευθέρωση του χρηματοπιστωτικού συστήματος, οι οποίες επιταχύνθηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1990, ενώ σταδιακά αρχίζει η χρηματοδότηση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων με δανεισμό με όρους αγοράς. Επίσης, η κυβέρνηση προχωρεί σε εξορθολογισμό των επενδυτικών κινήτρων και ο ΟΑΕ μετατρέπεται σε holding company, διαγράφοντας τα χρέη 23 βιομηχανιών, κλείνοντας 20 και ιδιωτικοποιώντας 15 επιχειρήσεις.

Ακόμη, ο Ανδρέας Παπανδρέου ανακοινώνει το 1986 ορισμένα από τα μεγάλα έργα υποδομής (π.χ. γέφυρα Ρίου-Αντιρίου, εκτροπή του Αχελώου κ.α.), τα οποία θα πραγματοποιηθούν τελικώς από την κυβέρνηση του Κώστα Σημίτη κατά την περίοδο 1996-2004, με εξαίρεση το έργο της εκτροπής του Αχελώου για το οποίο υπάρχουν σοβαρές αμφισβητήσεις για τη σκοπιμότητά του και προβληματισμός για τις επιπτώσεις του τις οποίες φαίνεται ότι συμεριζόταν ο τότε υπουργός Εθνικής Οικονομίας. Ξεκινάει, επίσης, μετά από μια μακρά σχεδόν δεκαετή περίοδο επώασης, η πρώτη πιλοτική σύμβαση ψηφιοποίησης του τηλεπικοινωνιακού δικτύου με την υιοθέτηση του σχήματος της προγραμματικής συμφωνίας με δύο διεθνείς οίκους κατασκευαστές τηλεπικοινωνιακού εξοπλισμού (τη σουηδική Ericsson και τη γερμανική Siemens) και τους εγχώριους συνεργάτες τους (Ιντρακόμ και Σήμενς Τηλεβιομηχανική αντιστοίχως),

ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΛΗΡΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑΚΟΥ ΔΙΚΤΥΟΥ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ ΣΕ ΣΥΝΔΥΑΣΜΟ ΜΕ ΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΩΝ ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΗ ΜΕΤΑΦΟΡΑ ΤΗΣ ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ.

Σχεδιάζεται και εφαρμόζεται το ΜΟΠ Πληροφορικής. Βασικός στόχος του- σύμφωνα και με την Κοινοτική πολιτική- ήταν να βοηθήσει τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής δημόσιας διοίκησης μέσω της χρήσης και της αξιοποίησης της πληροφορικής. Δημιουργείται, επίσης, η δημόσια επιχείρηση ΕΛΣΥΠ (Ελληνικά Συστήματα Πληροφορικής), κατ'αναλογία με την ΕΛΒΗΛ (Ελληνική Βιομηχανία Ηλεκτρονικών) που δημιουργήθηκε στη δεκαετία του 1970 για την παραγωγή τηλεπικοινωνιακού εξοπλισμού.

Ποι που το 1986 εγκαταλείπεται υπέρ μιας πιο προηγμένης τεχνολογίας, η οποία θα τις προωθήσει τεχνικές συμφωνίας του προαναφέρουμε.

Αν και η ομάδα που κινήθηκε γύρω από την ΕΛΣΥΠ είχε, επίσης, τη φιλοδοξία να φτιάξει ελληνικό εξοπλισμό πληροφορικής και συστήματα πληροφορικής, η επιδίωξη αυτή δεν ευωδόθηκε.

Στη Γενική Συνέλευση του ΣΕΒ στις 27 Μαΐου 1987, ο Ανδρέας Παπανδρέου αναφερόμενος στις τεράστιες επιπτώσεις που θα προκληθούν στην ελληνική οικονομία από την ολοκλήρωση της ενιαίας εσωτερικής αγοράς της ΕΟΚ, θέτει το μεγάλο δίλημμα για τη χώρα: «Η θα μπορέσουμε έγκαιρα, και έχουμε περίπου πέντε χρόνια να κάνουμε τις απαραίτητες προσαρμογές και την ετοιμασία που απαιτείται για να επιβιώσουμε και να αναπτυχθούμε σε ένα απόλυτα ανταγωνιστικό περιβάλλον- κάτι που δεν έχουμε ποτέ δει ως οικονομία και ως χώρα- ή αντίθετα θα μετατραπούμε σταδιακά σε μια περιθωριακή, εξαρτημένη και υπανάπτυκτη περιφέρεια της Ευρώπης, με επιπτώσεις που δεν θα περιοριστούν ασφαλώς στον οικονομικό τομέα»

Η εφαρμογή του διετούς Σταθεροποιητικού Προγράμματος δημιούργησε κοινωνικές αντιδράσεις. Ωστόσο, έως την άνοιξη του 1987, ο Ανδρέας Παπανδρέου στηρίζει αποφασιστικά την εφαρμογή της και συνεργάζεται συστηματικά με τον υπουργό Εθνικής Οικονομίας για την αποτελεσματική εφαρμογή του Προγράμματος. Τελικώς, η πολιτική εξυγίανσης και προσαρμογής της οικονομίας εγκαταλείπεται απότομα σχεδόν πριν λήξει η διετία. Ακολουθεί πλήρης αντιστροφή της οικονομικής πολιτικής, λόγω των πιέσεων που ασκούνται στον Ανδρέα Παπανδρέου ότι η συνέχισή του θα προκαλέσει πολιτικό κόστος, εξαιτίας της περιοριστικής πολιτικής εξυγίανσης. Η αλλαγή αυτή σηματοδοτείται από τον ίδιο τον πρωθυπουργό με την αιφνιδιαστική αλλαγή από του βήματος της Βουλής της εισοδηματικής πολιτικής, που μόλις είχε εγκριθεί από το Υπουργικό Συμβούλιο. Αμέσως, μετά, ο Κ. Σημίτης, ο υπουργός Εθνικής Οικονομίας, που έχει δεσμευτεί για την ολοκλήρωση της προσπάθειας για τη σταθεροποίηση της οικονομίας, αρνείται να παραμείνει και παραιτείται από την κυβέρνηση στις 24 Νοεμβρίου 1987²⁰. Ιδιαίτερη σημασία, πάντως, έχει η διαπίστωση του Δ. Χαλικιά (1996), ο οποίος διετέλεσε για πολλά χρόνια Διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδας και πολύ στενός συνεργάτης του Ανδρέα Παπανδρέου ότι «έως το 1993 ποτέ δεν ολοκληρώθηκε μια σταθεροποιητική προσπάθεια στην Ελλάδα».

Οι αντιδράσεις στα σταθεροποιητικά μέτρα προήλθαν από όλα τα πολιτικά κόμματα, τα εργατικά συνδικάτα και τα ΜΜΕ και δημιουργήθηκε μια διάχυτη απαίτηση για την ανατροπή της περιοριστικής πολιτικής. Πέρα από τις αναμενόμενες αντιδράσεις από τα αριστερά κόμματα και τα συνδικάτα, οι αντιδράσεις προέρχονταν επίσης από το συντηρητικό κόμμα της αντιπολίτευσης. Η Νέα Δημοκρατία για να καλύψει

²⁰ Είναι χαρακτηριστική η φράση του Κώστα Σημίτη, στην επιστολή παραίτησης προς τον πρωθυπουργό, ότι: «τα μεγάλα δημοσιονομικά ελλείμματα δε συμβιβάζονται με ελαστική εισοδηματική πολιτική, όταν ο στόχος παραμένει ο περιορισμός του πληθωρισμού».

πολλές από τις αδυναμίες της έχει επιδοθεί σε έναν πόλεμο φθοράς προς την κυβέρνηση με σκοπό να αποκτήσει εκλογικά οφέλη. Επιπροσθέτως, εκδηλώνονται σημαντικές τριβές εντός του ΠΑΣΟΚ από ένα τμήμα της συνδικαλιστικής παράταξης του ΠΑΣΟΚ, με αποτέλεσμα η διοίκηση της ΓΣΕΕ να απορρίψει τη σταθεροποιητική πολιτική και ο ίδιος ο Ανδρέας Παπανδρέου ανακοινώνει τη διαγραφή των στελεχών αυτών από το ΠΑΣΟΚ.

Η αποτυχία ολοκλήρωσης των μέτρων σταθεροποίησης μπορεί να αποδοθεί εν μέρει στην αδυναμία της κυβέρνησης να εξασφαλίσει κοινωνική αποδοχή, λόγω και των ισχυρών αντιθετών γνώμων ή στάσεων στο εσωτερικό της, που τελικώς έπεισαν και τον Ανδρέα Παπανδρέου - που για σχεδόν δύο χρόνια στήριζε αποφασιστικά το σταθεροποιητικό πρόγραμμα - να δώσει το σήμα της εγκατάλειψής του. Πέραν του γεγονότος ότι ο Ανδρέας Παπανδρέου ήταν ιδιαίτερα ευαίσθητος σε επιχειρήματα απώλειας επιρροής, έστω και προσωρινά, ενδεχομένως ήθελε να ελέγχει και τον χρόνο προκήρυξης πρόωγων εκλογών και επομένως προτιμούσε μια ημιτελή προσπάθεια από μια μεγιστοποίηση των ωφελειών στο τέλος της τετραετίας. Ασφαλώς, η μειωμένη εμπιστοσύνη στο κυβερνητικό σταθεροποιητικό πρόγραμμα οφείλεται εν πολλοίς και στην αθέτηση των προεκλογικών υποσχέσεων. Υπενθυμίζουμε ότι το προεκλογικό σύνθημα του ΠΑΣΟΚ υποσχόταν "ακόμη καλύτερες μέρες" δημιουργώντας προσδοκίες για υψηλότερες κοινωνικές δαπάνες και περαιτέρω σημαντικές πραγματικές εισοδηματικές αυξήσεις.

Εξάλλου, οι οικονομικές δυσκολίες που αντιμετώπιζε η χώρα δεν θεωρούνταν ακόμη σημαντικές από το μεγαλύτερο μέρος του πολιτικού κόσμου και του τύπου, ενώ υπήρχε έλλειψη πληροφόρησης, διάλογου και επικοινωνίας ανάμεσα στους κοινωνικούς εταίρους. Από την άλλη, από αυτούς που θεωρούσαν αναγκαία τη σταθεροποίηση της οικονομίας, λίγοι πίστευαν ότι με τις τότε συνθήκες ήταν εφικτή. Ίσως, από άποψη αντίληψεων η ελληνική κοινωνία δεν ήταν ακόμη έτοιμη να αποδεχθεί το κόστος των αναγκαίων οικονομικών μεταρρυθμίσεων. Άλλωστε, πολλές κοινωνικές ομάδες (ιδιαίτερα τα μεσαία στρώματα) είχαν συνηθίσει να ζούν σε επίπεδα διαβίωσης υψηλότερα από τις πραγματικές παραγωγικές τους δυνατότητες.

Ωστόσο, αξίζει να επισημάνουμε εδώ τη διαπίστωση του μετέπειτα Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος, ότι από την εφαρμογή του Σταθεροποιητικού Προγράμματος (1985-87) φάνηκε ότι η σταθεροποίηση της οικονομίας είναι *εφικτή* (Parademos 1990). Σήμερα, είναι διάχυτη η αντίληψη ότι εάν το Σταθεροποιητικό Πρόγραμμα δεν είχε εγκαταλειφθεί οι αναγκαίες προσαρμογές και ο αποπληθωρισμός της ελληνικής οικονομίας θα είχαν γίνει μια δεκαετία ενωρίτερα και φυσικά με μικρότερο οικονομικό και κοινωνικό κόστος. Άλλωστε, το Πρόγραμμα ενώ αρχικά συναντούσε αντιδράσεις σταδιακά γίνεται πίο αποδεκτό και το 1987 αρχίζει να δημιουργείται ένα κλίμα ότι τα πράγματα βελτιώνονται και επομένως η συνέχισή του το 1988 θα αύξανε της δυνατότητες της οικονομίας, αλλά και τις ευχέρειες της οικονομικής πολιτικής.

Ας σημειωθεί, τέλος, ότι σε άλλες νοτιοευρωπαϊκές χώρες, όπως η Ισπανία και η Πορτογαλία, εφαρμόστηκαν με συνέπεια από σοσιαλιστικές και κεντροδεξιές κυβερνήσεις ανάλογα σταθεροποιητικά προγράμματα σε συνδυασμό με διαρθρωτικές παρεμβάσεις στην παραγωγική δομή, που συνέβαλαν στην ταχεία οικονομική προσαρμογή και εξυγίανση.²¹ Από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, οι δύο χώρες θα κάνουν πολύ σημαντικά βήματα προς την ονομαστική αλλά και την πραγματική σύγκλιση των οικονομιών τους με τις χώρες της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Αλλά και

²¹ Βλ., σχετικά, Caloghirou κ.ά (2005), Lolos (1998).

το συχνά διαφημιζόμενο στη χώρα μας ιρλανδικό θαύμα ξεκίνησε με τη σταθεροποίηση της ιρλανδικής οικονομίας την περίοδο 1986-87 σε συνθήκες σημαντικής κρίσης (Χαρδούβελης, 2006)

4.3. 1988-1989: Επεκτατική μακροοικονομική πολιτική και οικονομικός λαϊκισμός σε συνθήκες έντονης πολιτικής κρίσης

Μετά την παραίτηση του Κώστα Σημίτη, ο Ανδρέας Παπανδρέου ορίζει ως υπουργό Εθνικής Οικονομίας ένα στέλεχος της στενής άμεσης επιρροής του, τον Παναγιώτη Ρουμελιώτη που είχε ήδη διατελέσει υφυπουργός στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, ενώ αναβαθμίζεται και ο ρόλος του υπουργού Οικονομικών Δ. Τσαβόλα. Γενικότερα, στην περίοδο υπό την εγκατάλειψη του σταθεροποιητικού προγράμματος έως τις εκλογές του Ιουνίου του 1989, η οικονομική πολιτική γίνεται επεκτατική και διαπιστώνεται όλο και περισσότερο προς ένα κλίμα οικονομικού λαϊκισμού, ενώ διαμορφώνονται συνθήκες πολιτικής αστάθειας και πολιτικής κρίσης και η ΝΔ προβάλλει σταδιακά ως εναλλακτική πρόταση εξουσίας προτείνοντας και στον οικονομικό και αναπτυξιακό τομέα μια διαφορετική οικονομική πολιτική που θα μετατοπίζει το εκκρεμές από το κράτος προς την αγορά και τον ιδιωτικό τομέα.

Η κρίση διακυβέρνησης και η πόλωση της πολιτικής ζωής εντείνονται ~~ακόμα~~ λόγω δύο παραγόντων. Ο πρώτος είναι η απρόοπτη σοβαρή ασθένεια του Ανδρέα Παπανδρέου τον Αύγουστο του 1988, που αποδιοργανώνει την κυβέρνηση και αναδιατάσσει τους συσχετισμούς στο εσωτερικό της με την υπερενίσχυση του Μένιου Κουτσόγιωργα. Ο παλαιός αυτός συνεργάτης του Ανδρέα Παπανδρέου- που συμπορεύτηκε μαζί του ήδη από το ξεκίνημα της πολιτικής σταδιοδρομίας του στη δεκαετία του '60 και είναι γνωστός για τον σκληρό αντι-δεξιό λόγο του και το παραδοσιακά κεντρώο πολιτικό προφίλ του- θα βρεθεί στη συνέχεια αναμεμιγμένος στην εκδήλωση ενός πολιτικο-οικονομικού σκανδάλου που έμεινε γνωστό ως η "υπόθεση Κοσκωτά".²² Η υπόθεση αυτή συνδέεται με την προσπάθεια για τον έλεγχο των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης. Ο δεύτερος αυτός λόγος, οδηγεί τελικά σε σύγκρουση του Ανδρέα Παπανδρέου με τα εκδοτικά συγκροτήματα και στην ανάδειξη φαινομένων σήψης και παρακμής που επηρέασαν και την οικονομική ζωή του τόπου. Οι δύο αυτοί παράγοντες οδηγούν τελικά το ΠΑΣΟΚ σε ήττα στις εκλογές του Ιουνίου του 1989.

Την περίοδο αυτή, στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα εντατικοποιούνται οι προσπάθειες που θα οδηγήσουν στην υπογραφή της Συνθήκης της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Συνθήκη του Μάαστριχτ), η οποία μπήκε σε εφαρμογή το Νοέμβριο του 1993. Με βάση την Έκθεση Delors, τον Ιούνιο του 1989 το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο αποφασίζει ότι η εφαρμογή του πρώτου σταδίου της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης θα άρχιζε τον Ιούλιο του 1990.

Το 1988, ενόψει της εγκαθίδρυσης της Ενιαίας Αγοράς, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή προχώρησε σε σημαντική δημοσιονομική μεταρρύθμιση για την ενίσχυση των λιγότερο αναπτυγμένων ευρωπαϊκών περιοχών. Αποτέλεσμα ήταν το πρώτο

²² Ο Κοσκωτάς, ένα νέος ελληνοαμερικανός, που εμφανίζεται στην κυριολεξία «από το πουθενά» και σε ελάχιστο χρονικό διάστημα ελέγχει μια τράπεζα («Τράπεζα Κρήτης» που την αγοράζει από τον εφοπλιστή Καρρά), μέσα ενημέρωσης (μεταξύ των οποίων και την εφημερίδα *Καθημερινή*, τη ναυαρχίδα της ελληνικής συνητηρητικής παράταξης που την αγοράζει από την Ελένη Βλάχου, πρώην βουλευτή και σημαίνουσα προσωπικότητα του ελληνικού συνητηρητισμού, η οποία αντιστάθηκε στη δικτατορία του 1967) και το δημοφιλέστερο ποδοσφαιρικό σωματείο της χώρας, τον Ολυμπιακό.

Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης (ΚΠΣ) για την περίοδο 1989-93, οι ενισχύσεις του οποίου για την Ελλάδα ανέρχονταν σε 15 εκατ ECU περίπου, ή στο 2,5-3% του ΑΕΠ ετησίως. Οι αλλαγές αυτές στη δημοσιονομική πολιτική συνδέονται επίσης με την αναμόρφωση της ΚΑΠ που ξεκίνησε με την “Πράσινη Βίβλο” (1985) και οδήγησε στη ριζική μεταρρύθμισή της το 1992.

Στη διετία 1988-1989, η οικονομική πολιτική ασκείται σε κλίμα διάχυτου λαϊκισμού και τα οικονομικά του δημοσίου κινούνται σε αποσταθεροποιητική τροχιά. Αυξάνονται οι δημόσιες δαπάνες, ενώ παρατηρείται εντυπωσιακή υστέρηση εσόδων για ~~τα δημόσια φορέα από το 1984~~, με αποτέλεσμα τη διόγκωση του δημοσιονομικού ελλείμματος, από 9,6% το 1987 σε 14,2% περίπου το 1989 (βλ. Διάγραμμα 3: Εξέλιξη δημοσιονομικού ελλείμματος). Επίσης, υπερδιπλασιάζεται το πρωτογενές έλλειμμα του προϋπολογισμού, αγγίζοντας το 7% του ΑΕΠ, το υψηλότερο επίπεδο που έφθασε ποτέ.

Κατά τη διετία 1988-89, η εισοδηματική πολιτική γίνεται και πάλι επεκτατική με την επαναφορά της αρχικής μορφής της ΑΤΑ και τις μισθολογικές αυξήσεις να κινούνται στο 20% περίπου ετησίως. Ωστόσο, διατηρείται η περιοριστική νομισματική και συναλλαγματική της προηγούμενης διετίας, που συνεχίζει να ασκεί η Τράπεζα της Ελλάδας. Η άνοδος των αμοιβών μεταφέρεται στο κόστος εργασίας με συνέπεια την επιδείνωση του ισοζυγίου πληρωμών και τη διάβρωση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων. Τέλος, ο πληθωρισμός διατηρείται στο επίπεδο του 1987 (13% περίπου) ως απόρροια του Σταθεροποιητικού Προγράμματος, αλλά το 1990 με την αναζωπύρωση των πληθωριστικών προσδοκιών επανέρχεται και πάλι στο επίπεδο του 1985 (20% περίπου). Στο κλίμα αυτό, η προεκλογική επωδός του Ανδρέα Παπανδρέου «Τσοβόλα δώς’τα όλα», χαρακτηρίζει το κλίμα της περιόδου.

Αποτέλεσμα των εξελίξεων αυτών ήταν να συνεχίζει η ελληνική οικονομία να αποκλίνει από τις επιδόσεις των υπολοίπων χωρών της Κοινότητας, κάνοντας ολοένα και δυσκολότερη την ενσωμάτωση της Ελλάδας στην Ενιαία Ευρωπαϊκή Αγορά και διακινδυνεύοντας την ένταξη της χώρας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση.

Πάντως, παρουσιάζει ενδιαφέρον η αυτοκριτική του Ανδρέα Παπανδρέου λίγες βδομάδες πριν τη λήξη της πρώτης οκταετίας της κυβερνητικής του θητείας μιλώντας μπροστά στη Γενική Συνέλευση του ΣΕΒ στις 11 Μαΐου 1989: «Η σταθεροποιητική πολιτική έπρεπε να είχε εφαρμοσθεί πολύ νωρίτερα από το 1985. Η καθυστέρηση αποσυγχρόνισε την εξέλιξη της ελληνικής οικονομίας από εκείνη των ευρωπαϊκών χωρών». Και συνεχίζει: «Έχοντας πραγματοποιήσει τη σταθεροποιητική τους πολιτική στις αρχές της δεκαετίας του ογδόντα, οι ευρωπαϊκές χώρες σημείωσαν άνοδο την εποχή που η Ελλάδα υποχρεωνόταν να ανακόψει προσωρινά την άνοδο του δικού της εισοδήματος για να αποκαταστήσει τη μακροοικονομική σταθερότητα της οικονομίας».

Πράγματι, δεν υπάρχει σήμερα αμφιβολία ότι τόσο η υποτίμηση της ανάγκης της σταθεροποίησης μιας μικρής ανοιχτής οικονομίας (όπως η ελληνική) σε σύγκριση με ότι συνέβη σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, αλλά κυρίως η πρόωρη εγκατάλειψη της σταθεροποιητικής πολιτικής τον Νοέμβριο του 1987, πριν ολοκληρωθεί, οδήγησαν σε μια καθήλωση της αναπτυξιακής πορείας της χώρας στη δεκαετία του '80 και στη διογκωση των ανισορροπιών. Βεβαίως, εύλογα μπορεί να ισχυριστεί κάποιος ότι η πολιτική της περιόδου «1981-85» αποτελούσε ένα είδος μονόδρομου για το ΠΑΣΟΚ-τουλάχιστον για τα πρώτα χρόνια από την άνοδό του στην κυβέρνηση- μιας και όφειλε τη συντριπτική κοινοβουλευτική του πλειοψηφία στην υπόσχεση να ακολουθήσει τις συγκεκριμένες επιλογές πολιτικής. Ο διάδοχος του Ανδρέα

Παπανδρέου στην πρωθυπουργία και στην αρχηγία του ΠΑΣΟΚ, Κ. Σημίτης, εκτιμάει ότι: «Η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ στην πρώτη τετραετία απεδώσε πρωταρχική σημασία στην ικανοποίηση αναγκών για περισσότερη κοινωνική δικαιοσύνη, για βελτίωση των χαμηλών εισοδημάτων, για αλλαγή θεσμών. Σε πολλούς τομείς η επιτυχία ήταν σημαντική και υπενθυμίζω την αύξηση μισθών και συντάξεων, την αύξηση του αγροτικού εισοδήματος, τη βελτίωση του κοινωνικού μισθού». Όμως αυτό «που δεν έγινε είναι η ταυτόχρονη βελτίωση της παραγωγικής μας ικανότητας και το σταθερό οικονομικό βάθος». (Σημίτης, 1991)

Ειδικότερα, ως προς το δημοσιονομικό σκέλος της οικονομικής πολιτικής της περιόδου 1981-85, οι Θωμάδης και Σερρέτης (:) υποστηρίζουν ότι το ΠΑΣΟΚ κατέφυγε σε ευρείας κλίμακας δημόσιο δανεισμό, χωρίς να βελτιώσει την παραγωγική βάση της οικονομίας, διογκώνοντας περαιτέρω μιαν έντονα παρασιτική δημόσια γραφειοκρατία και προκειμένου να αντιμετωπίσει βραχυχρόνια αιτήματα ανισοδηματικής φύσεως. Επιπρόσθετως, υποστηρίζουν ότι η αποτυχία των κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ της περιόδου αυτής να αναμορφώσουν το έντονα άδικο φορολογικό σύστημα και με δεδομένη τη γενική οικονομική στασιμότητα και τον υψηλό πληθωρισμό, οδήγησαν τελικώς στη διογκωση των ανισορροπιών και την επιβαρυνση των μισθωτών και των χαμηλοσυνταξιούχων έναντι άλλων ομάδων του πληθυσμού, παρά τις αρχικές μεγάλες αυξήσεις και την υιοθέτηση του μηχανισμού της ΑΤΑ.

Με δεδομένες, πάντως, τις οικονομικές επιδόσεις της δεκαετίας του '60 και μέρους της δεκαετίας του '70, λίγοι μπορούσαν να φανταστούν το βάθος και τη διάρκεια της επερχόμενης κρίσης. Και ο ίδιος ο Ανδρέας Παπανδρέου, **δεν φαίνεται να έχει αποσαφηνισμένο σχέδιο για την οικονομία και την ανάπτυξη**, σε απάντηση των αναδυόμενων τάσεων. Μετά την αποτυχία της συμβατικής ενεργοποίησης της ζήτησης να αναζωογονήσει την παραγωγή σε συνθήκες ανοιχτής οικονομίας που καταλήγει σε επικίνδυνες μακροοικονομικές ανισορροπίες, ο Ανδρέας Παπανδρέου, έχοντας συνείδηση των δομικών ανεπαρειών της οικονομίας, υιοθετεί παρεμβατικές πολιτικές για την ενίσχυση της προσφοράς, οι οποίες όμως **υποστηρίζονται**

από το κράτος, αλλά δεν έχουν αποτέλεσμα, με αποτέλεσμα πολλοί να αποτυγχάνουν. Η διαχείρισή τους χαρακτηρίζεται από έντονο πολιτικό βολонταρισμό, ενώ υποβαθμίζεται η σημασία του ρόλου των δυνάμεων της αγοράς σε συνδυασμό με τις νέες διεθνείς τάσεις. Διαπιστώνεται, ευρύτερα, μια υστέρηση στην αντίληψη ότι οι μεταρρυθμίσεις προς την κατεύθυνση της αγοράς συνιστούν πια παγκόσμιο φαινόμενο.

Γενικότερα, υποτιμάται η σημασία των μακροοικονομικών ανισορροπιών σε συνθήκες ανοιχτής οικονομίας, ενώ φαίνεται να υπερισχύει η πεποίθηση ότι η διαρθρωτική πολιτική θα επιλύσει τις μακροοικονομικές ανισορροπίες. Την ίδια περίοδο, όμως, στον ευρωπαϊκό χώρο συντελούνται σημαντικές αλλαγές. Κατά τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1980, οι οικονομίες των ευρωπαϊκών χωρών αρχίζουν να ανακάμπτουν, αργά μεν αλλά σταθερά. Δημιουργούνται, έτσι, οι συνθήκες για την προώθηση και επανατοποθέτηση του ζητήματος της εσωτερικής αγοράς. Η ολοκλήρωση της εσωτερικής αγοράς προχωρεί με τη Λευκή Βίβλο (1985) και την τροποποίηση της Συνθήκης της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (Συνθήκη της Ρώμης) με την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη (1986).

Η ελληνική οικονομία κινείται με πολύ ασταθείς ρυθμούς (βλ. Διάγραμμα 10: Εξέλιξη του ΑΕΠ) και η εύθραυστη οικονομική ανάπτυξη οδήγησε σε άνοδο του ποσοστού ανεργίας από το χαμηλό επίπεδο το 2% περίπου που ήταν μέχρι το 1980 στο 8% στη δεκαετία του 1980 (βλ. Διάγραμμα 11: Εξέλιξη της Ανεργίας).

Συνολικά, η **αχίλλειος πτέρνα** της διαχείρισης της οικονομίας από τον Ανδρέα Παπανδρέου και το ΠΑΣΟΚ στη δεκαετία του '80 είναι η *μακροοικονομική καθήλωση της μεγέθυνσης της ελληνικής οικονομίας* (σχεδόν μηδενική αύξηση του εγχωρίου προϊόντος) (Χριστοδουλάκης, 1998) και η ένταση της επιδείνωσης του δημοσιονομικού προβλήματος που γίνεται οριστικά διαρθρωτικό πρόβλημα, παρά το γεγονός ότι η αρνητική αυτή τάση είχε ήδη διαμορφωθεί πριν την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση. Αλλά και η αδυναμία της ελληνικής οικονομίας και της οικονομικής πολιτικής να απαντήσουν στη δεύτερη πετρελαϊκή κρίση οδήγησε σε σοβαρά *διαρθρωτικά προβλήματα και σε προβληματικές δομές* πριν ακόμη το ΠΑΣΟΚ γίνει κυβέρνηση. Είναι, πάντως, ενδιαφέρουσα, η διαπίστωση ενός σημαίνοντος ιδεολογικού και πολιτικού αντιπάλου του ΠΑΣΟΚ, του σημερινού υπουργού Οικονομίας και Οικονομικών του καθηγητή Γιώργου Αλογοσκούφη, που έγραφε το 1993, ότι: «Τα προβλήματα, τα οποία μετέτρεψαν την ελληνική οικονομία από τις πιο δυναμικές οικονομίες του ΟΟΣΑ σε προβληματική... δεν μπορεί να είναι βραχυχρόνιου χαρακτήρα. Θα πρέπει να αναζητήσει κανείς βαθύτερες εξηγήσεις...».

Η νέα αναπτυξιακή στρατηγική που προωθείται στην περίοδο 1982-85 «δεν αποβλέπει, κατά τον Ανδρέα Παπανδρέου, στην επέκταση της οικονομικής δομής που υπάρχει, αλλά επιδιώκεται η προώθηση σημαντικών αλλαγών στη δομή της οικονομίας». Κατά τον τότε πρωθυπουργό «τούτο σημαίνει ότι η συμμετοχή πολλών παραδοσιακών κλάδων στο εθνικό προϊόν θα μειώνεται σταδιακά, ενώ παράλληλα θα προωθείται η ανάπτυξη άλλων, τεχνολογικά περισσότερο προηγμένων κλάδων που προσιδιάζουν στις σημερινές συνθήκες και δυνατότητες της χώρας και μπορούν να εξασφαλίσουν ένα ψηλότερο βιοτικό επίπεδο και μια καλύτερη ποιότητα ζωής».

Το πρόβλημα είναι ότι ούτε η πολιτική του ΠΑΣΟΚ μπόρεσε να απαντήσει σε αυτή την μακροχρόνια πρόκληση, με εξαίρεση τη μερική απάντηση που έδωσε το ανολοκλήρωτο τελικώς εγχείρημα της οικονομικής σταθεροποίησης.

Βέβαια, η επίδοση της οικονομικής πολιτικής συναρτάται με πολλές μεταβλητές (τύπος ηγεσίας, πολιτικές και πρακτικές, εσωτερικοί διαρθρωτικοί περιορισμοί, διεθνής κρίση, όρια αντιλήψεων της αριστερής και κεντροαριστερής πολιτικής, αλλά και της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας), αλλά οπωσδήποτε σημαντικός ανασταλτικός παράγοντας είναι οι **νοοτροπίες** που καλλιεργήθηκαν- πάνω σε ένα ήδη υφιστάμενο υπόστρωμα- σχετικά με τον ρόλο του κράτους, αλλά και οι **οικονομικές αντιλήψεις** γενικότερα. Είναι χαρακτηριστικό ότι από πολύ νωρίς ο ίδιος ο Ανδρέας Παπανδρέου μιλάει, πολλές φορές, πιο ανοιχτά από τα στελέχη του. Είναι χαρακτηριστική η ομιλία του στην 9^η σύνοδο της ΚΕ του ΠΑΣΟΚ, στις 26 Μαρτίου του 1982, όπου εξηγεί στα στελέχη του με απλά λόγια ότι η Ελλάδα δεν είναι Αλβανία, αλλά μια ανοιχτή οικονομία, και ότι η αναδιανομή μέσω εισοδηματικής, της φορολογικής πολιτικής και των δημοσίων επενδύσεων έπρεπε να συνδυαστεί με τη σταθεροποίηση της οικονομίας, καθώς αλλιώς επικρέμεται ο κίνδυνος του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, το οποίο θα έβαζε ως όρο το τέλος του «σοσιαλιστικού πειράματος». Παρόμοιο, εγχείρημα, άλλωστε χρησιμοποίησε ο Ανδρέας Παπανδρέου για να αιτιολογήσει πολιτικά το 1985 την ανάγκη του σταθεροποιητικού προγράμματος.

4.4. 1989-1990: Κυβερνήσεις συνεργασίας και η ακινησία της οικονομικής πολιτικής

Κατά το εννεάμηνο από τον Ιούνιο του 1989 έως τον Απρίλιο του 1990 διεξάγονται τρεις διαδοχικές εκλογικές αναμετρήσεις. Μετά τις εκλογές του Ιουνίου του 1989 σχηματίζεται κυβέρνηση συνεργασίας Νέας Δημοκρατίας και Συνασπισμού της Αριστεράς (ΚΚΕ, ΕΑΡ και άλλες συνεργαζόμενες αριστερές δυνάμεις και πολιτικές προσωπικότητες), υπό τον πρώην υπουργό της ΝΔ Τζανή Τζαννετάκη. Από τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1989, προκύπτει η Οικουμενική κυβέρνηση υπό τον πρώην Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος Ξενοφώντα Ζολώτα, με την κοινοβουλευτική στήριξη της ΝΔ, του ΠΑΣΟΚ και της Αριστεράς, η οποία διατηρείται στην εξουσία έως τις εκλογές του Απριλίου του 1990.

Η περίοδος αυτή έχει τρία χαρακτηριστικά: α) τα βραχύβια σχήματα κυβερνήσεων συνεργασίας που σχηματίζονται εξ ανάγκης, β) την οξύτατη ιδιόμορφη πόλωση και γ) τη συνειδητή προσπάθεια από τις πολιτικές δυνάμεις που συμμετέχουν στις κυβερνήσεις να αποφύγουν οποιοδήποτε πολιτικό κόστος που συνδέεται με οικονομικές αποφάσεις που εκ των πραγμάτων είναι δυσχερείς.

Διαμορφώνεται έτσι ένα περιβάλλον που ευνοεί την ακινησία της οικονομικής πολιτικής. Σε διεθνές επίπεδο, την περίοδο αυτή συντελούνται κοσμοιστορικές αλλαγές στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, οι οποίες αναμφίβολα θα επηρεάσουν και τις εξελίξεις στην Ελλάδα.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι δηλώσεις του τότε πρωθυπουργού Ξενοφώντα Ζολώτα λίγο πριν τις εκλογές στις 9 Απριλίου 1990,²³ όπου σημειώνει «την απροθυμία των κομμάτων [που συμμετέχουν στην Οικουμενική] να στηρίξουν την κυβέρνηση στην προσπάθειά της να περιορίσει το τραγικό έλλειμμα του δημόσιου τομέα» και συνεχίζει ότι «προειδοποίησε [τους αρχηγούς των κομμάτων] για τα προβλήματα του ισοζυγίου πληρωμών, αλλά δυστυχώς δεν έδωσαν και σε αυτό σημασία». Διαπιστώνει, επίσης, ότι «όχι μόνο δεν βοηθήθηκε η κυβέρνηση, αλλά αναπτύχθηκε και η επικίνδυνη θεωρία ότι, προκειμένου να ενισχυθεί η ιδέα της αυτοδυναμίας, θα είναι καλό να αποδειχθεί ότι η Οικουμενική είναι ανίκανη να επιτελέσει έργο». Τέλος, ο Ξ. Ζολώτας καταλήγει «Ό,τι δεν έγινε επί των ημερών της Οικουμενικής θα αναγκασθεί να το κάνει η νέα κυβέρνηση που θα προέλθει από τις εκλογές. Διότι διαφορετικά θα οδηγηθούμε στο χάος. Πρέπει να περάσουμε από μια περίοδο λιτότητας».

Όμως, ορισμένες από τις λίγες προποθέσεις που αναλαμβάνονται, αποδεικνύονται σημαντικές διαχρονικά. Και αυτές είναι: α) η πρώτη σοβαρή προσπάθεια -από τον προερχόμενο από την Αριστερά τότε αναπληρωτή υπουργό Βιομηχανίας Γρηγόρη Γιάνναρο- για την αντιμετώπιση τελειωμένου ζητήματος των προβληματικών επιχειρήσεων, και β) η απόφαση για την προώθηση του προγράμματος ψηφιοποίησης του δικτύου του ΟΤΕ που εκκρεμούσε, λόγω ισχυρών πολιτικο-οικονομικών συγκρούσεων, για πάνω από δέκα χρόνια, και γ) ο νόμος 1876/90 που καθιερώνει τις ελεύθερες συλλογικές διαπραγματεύσεις εργοδοτών-εργαζομένων στον ιδιωτικό τομέα και καταργεί την υποχρεωτική διαιτησία.

Τόσο η κυβέρνηση Τζαννετάκη όσο και η Οικουμενική κυβέρνηση δεν μπόρεσαν να ελέγξουν τη δημοσιονομικές εξελίξεις. Το δημοσιονομικό έλλειμμα πλησίασε το 16% του ΑΕΠ (βλ. Διάγραμμα 3: Εξέλιξη ελλείμματος γενικής κυβέρνησης), το

²³ Βλ. συνέντευξη προς «Το Βήμα» (11 Μαρτίου 1990).

υψηλότερο ποσοστό της μεταπολιτευτικής περιόδου, το δημόσιο χρέος συνέχιζε την εκρηκτική του άνοδο, ενώ οι δημόσιες δαπάνες ξεπέρασαν το 50% του ΑΕΠ. Αποτέλεσμα της άσχημης οικονομικής κατάστασης είναι η δημιουργία προσδοκιών για υποτίμηση της δραχμής, η οποία όμως αποφεύγεται χάρις στη σφιχτή νομισματική και συναλλαγματική πολιτική της Τράπεζας της Ελλάδος. Ας σημειωθεί, πάντως, ότι η αυστηρή νομισματική πολιτική (διατήρηση υψηλών επιτοκίων) και η συναλλαγματική πολιτική της περιορισμένης διολίσθησης της δραχμής («σκληρή δραχμή») θα συνεχίσουν να ακολουθούνται σε όλη την περίοδο έως την ένταξη της χώρας στην ΟΝΕ, παίζοντας αποφασιστικό ρόλο στην προσαρμογή και τη σταθεροποίηση της ελληνικής οικονομίας.

Ο Ανδρέας Παπανδρέου αναγνωρίζει την άσχημη οικονομική κατάσταση αλλά την αποδίδει αποκλειστικά στις επιδόσεις της κυβέρνησης Τζαννετάκη: «Παραδώσαμε [το 1989] μια οικονομία σε ανοδική και αναπτυξιακή πορεία», αλλά «μεσολάβησε η κυβέρνηση Τζαννετάκη, δηλαδή ουσιαστικά η κυβέρνηση της ΝΔ». Και διευκρινίζει ότι «άρκεσαν τρεις μήνες αλόγιστων παροχών, με το πολυθρύλητο πάγωμα της οικονομίας, με τις ψηφοθηρικές εκδουλεύσεις, με τη δραστική υστέρηση των εσόδων για να φτάσουμε στα μεγάλα ταμειακά ελλείμματα».²⁴

Για την αντιμετώπιση της εκρηκτικής οικονομικής κατάστασης, τον Δεκέμβριο του 1990, ο πρωθυπουργός της οικουμενικής κυβέρνησης Ξενοφών Ζολώτας αναθέτει σε επιτροπή εμπειρογνομόνων- υπό την προεδρία του καθηγητή και ακαδημαϊκού Άγγελου Αγγελόπουλου- την κατάρτιση ενός μεσοπροθέσμου -τριετούς- προγράμματος για τη σταθεροποίηση και την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας. Το πρόγραμμα **Πρόγραμμα 1990**, τελικώς, λίγες μέρες πριν τις εκλογές του Απριλίου του 1990. Το πρόγραμμα εξασφάλιζε *de facto* την κοινωνική συναίνεση και πρότεινε συγκεκριμένα *περιοριστικά* μέτρα για την άμβλυνση των οικονομικών ανισορροπιών (Αγγελόπουλος 1990). Ωστόσο, το πρόγραμμα δεν εφαρμόζεται καθώς η οικουμενική κυβέρνηση δεν μακροημερεύει.

Ο Ανδρέας Παπανδρέου υπεραμύνεται του έργου της Οικουμενικής, την οποία χαρακτηρίζει «κυβέρνηση εθνικής ανάγκης και εθνικής ευθύνης», που θα μπορούσε «να είχε πιο πλούσιο έργο, εάν είχε μακρά διάρκεια και σταθερή γραμμή πλεύσης, σύμφωνα με τις προγραμματικές της δεσμεύσεις». Θεωρεί, όμως, ότι για την ανατροπή της Οικουμενικής ευθύνεται ΝΔ, εφόσον «οι μικρομματικές επιδιώξεις, οι προσωπικές φιλοδοξίες και τα μεγάλα εσωκομματικά προβλήματα οδήγησαν τη ΝΔ στους γνωστούς ανεύθυνους χειρισμούς».

Κατά την προεκλογική εκστρατεία τον Απρίλιο του 1990, ο Ανδρέας Παπανδρέου υιοθετεί ρεαλιστικό πολιτικό λόγο που αποτυπώνεται στην προγραμματική πρόταση του ΠΑΣΟΚ, με το σύνθημα «τώρα μεταρρύθμιση παντού».²⁵ Εμμέσως, αλλά σαφώς, αναγνωρίζει ότι η κρίση δεν ξεπερνιέται χωρίς πρόγραμμα σταθεροποίησης και προειδοποιεί ότι απαιτούνται επίπονα μέτρα: «Δεν θέλω να καλλιεργήσω αυταπάτες. Η κατάσταση της οικονομίας είναι δύσκολη, αλλά η πορεία είναι αναστρέψιμη». Όμως, προϋπόθεση για την εφαρμογή των αναγκαίων μέτρων σταθεροποίησης της οικονομίας είναι η κοινωνική συναίνεση. Γι'αυτό προτείνει τη σύναψη ενός «κοινωνικού συμβολαίου» που θα καθορίζει τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις όλων των κοινωνικών ομάδων. Είναι προφανές ότι οι θέσεις του Ανδρέα Παπανδρέου για την οικονομική πολιτική της οικουμενικής κυβέρνησης επηρεάζονται έντονα από την πολιτική εκτίμηση ότι η παράταση ης θητείας αυτής της κυβέρνησης και επομένως η

²⁴ Βλ. ομιλία Α. Παπανδρέου στο Ηράκλειο Κρήτης (10 Μαρτίου 1990).

²⁵ Βλ. αποκλειστική συνέντευξη Α. Παπανδρέου προς *Το Βήμα* (18 Μαρτίου 1990)

μετάθεση εκ των πραγμάτων του χρόνου των εκλογών μπορεί να δυσχεράνει την άνοδο της Νέας Δημοκρατίας στην εξουσία.

Ως προς τις προτάσεις της Επιτροπής Αγγελόπουλου, ενώ το ΠΑΣΟΚ στην ουσία συμφωνεί, σχεδόν τις απορρίπτει. Την 7^η Απριλίου 1990, ο Α. Παπανδρέου δηλώνει ότι «το ΠΑΣΟΚ παίρνει τις αποστάσεις του από τα συγκεκριμένα μέτρα και τις προτάσεις της έκθεσης Αγγελόπουλου». Κατά τον Α. Παπανδρέου, το βασικό πολιτικό συμπέρασμα που προκύπτει από την Έκθεση Αγγελόπουλου, είναι ότι «μόνο μια κυβέρνηση προοδευτική, που να στηρίζεται στην κοινωνική συναίνεση και στην εργασιακή ειρήνη θα είναι μια κυβέρνηση ισχυρή, σταθερή και μακράς διάρκειας μπορεί να αντιμετωπίσει τα οξυμμένα προβλήματα της οικονομίας και να οδηγήσει τη χώρα ξανά στο δρόμο της ανάπτυξης». Και συνεχίζει, «η θέση του ΠΑΣΟΚ για την οικονομία είναι ότι μόνο η ανοδική αναπτυξιακή πορεία, με ταυτόχρονη προστασία του εισοδήματος των εργαζομένων και του κράτους πρόνοιας, μπορεί να κάνει αποτελεσματική τη σταθεροποίηση και την αποκλιμάκωση των μακροοικονομικών ανισορροπιών και ιδιαίτερα του πληθωρισμού»²⁶ Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός, τουλάχιστον για τη ΝΔ και το ΠΑΣΟΚ, ότι ενώ συμφωνούν με την ανάγκη σταθεροποίησης της οικονομίας, δηλαδή με την ουσία του πορίσματος της Έκθεσης Αγγελόπουλου, προσπάθησε το ένα κόμμα να βρει στο ίδιο κείμενο την καταδίκη της πολιτικής του άλλου.

4.5. 1990-1993: Γενικευμένη αντιπολίτευση στη (νέο)-φιλελεύθερη οικονομική πολιτική της Νέας Δημοκρατίας

Τον Μάρτιο του 1990, η οικουμενική κυβέρνηση τερματίζει τον βίο τους με την αποχώρηση των υπουργών που προέρχονται από τα τρία κόμματα που την στηρίζουν και στις βουλευτικές εκλογές που ακολουθούν, η Νέα Δημοκρατία αποκτά τελικώς ισχυρή κοινοβουλευτική πλειοψηφία με διαφορά μιας ψήφου- που προέρχεται από τον βουλευτή της ΔΗΑΝΑ του μετέπειτα Προέδρου της Δημοκρατίας Κ. Στεφανόπουλου- και σχηματίζει έτσι αυτοδύναμη κυβέρνηση υπό τον Κωνσταντίνο Μητσοτάκη.

Η ΝΔ εφαρμόζει ένα τριετές μεσοπρόθεσμο πρόγραμμα δημοσιονομικής σταθεροποίησης για την περίοδο 1991-93, το οποίο ήταν τελικά ο προάγγελος των κατοπινών «Προγραμμάτων Σύγκλισης». Οι βασικοί στόχοι του προγράμματος είναι η μείωση του πληθωρισμού, των δημοσιονομικών ελλειμμάτων, του δημόσιου χρέους και η αναδιάρθρωση της οικονομίας²⁷.

Η κεντρική φιλοσοφία του προγράμματος, η οποία εκφράζεται καθαρότερα με την ανάληψη του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας από το Στέφανο Μάνο το 1992, είναι η φιλελεύθερη πρόταση για τη μείωση του ρόλου του κράτους μέσω ενός εκτεταμένου προγράμματος ιδιωτικοποίησης και εξορθολογισμού του φορολογικού συστήματος. Επίσης, στη λογική των οικονομικών της προσφοράς, αποφασίζεται η μείωση των φορολογικών συντελεστών με σκοπό την ενίσχυση της αποταμίευσης και των επενδύσεων. Η οικονομική ανάπτυξη εκτιμάται ότι θα προέλθει τόσο από τις δημόσιες (περιλαμβανομένων των ευρωπαϊκών ενισχύσεων) όσο και από τις ιδιωτικές και ξένες επενδύσεις, ως αποτέλεσμα της σταθερότητας και της βελτίωσης του οικονομικού κλίματος. Ουσιαστικός ρόλος για την αναδιάρθρωση της οικονομίας αποδίδεται στις σημαντικές ευρωπαϊκές ενισχύσεις μέσω του Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης (ΚΠΣ 1989-93), που ανέρχονται στο 3% του ΑΕΠ.

²⁶ Βλ., εφημ. *Το Βήμα*, 8 Απριλίου 1990.

²⁷ Βλ. Υπουργείο Οικονομικών (1990) και Τράπεζα Ελλάδος (1991).

Από την άποψη της επίδοσης, το σταθεροποιητικό πρόγραμμα δεν καταφέρνει να επιτύχει τους στόχους που είχε θέσει, **αυτή η κατάσταση οδηγεί στην επιδείνωση της οικονομικής κατάστασης**. Η μείωση των άμεσων φόρων οδηγεί στον περιορισμό των φορολογικών εσόδων και αυτό αντισταθμίζεται με την αύξηση των εμμέσων φόρων (ιδιαίτερα στη βενζίνη), η οποία, με τη σειρά της, προκαλεί εφάπαξ αύξηση τιμών. Επιπλέον, τα αυξημένα δημόσια ελλείμματα δεν επιτρέπουν την αποκλιμάκωση των επιτοκίων, γεγονός που θα διευκόλυνε τη διενέργεια επενδύσεων και θα έδινε ώθηση στην οικονομική δραστηριότητα²⁸. Η περιοριστική εισοδηματική πολιτική μειώνει τις πραγματικές αποδοχές με αποτέλεσμα την ισχυρή αναδιανομή των εισοδημάτων προς όφελος των κερδών (βλ. Διάγραμμα 12: Εξέλιξη του μεριδίου των μισθών στο ΑΕΠ). Εξάλλου, το 1990, καταργείται η αυτόματη τιμαριθμοποίηση των μισθών.

Επιπλέον, το Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης δεν εφαρμόζεται με αποτελεσματικό τρόπο -παρόλο που απορροφάται σχεδόν το σύνολο των κονδυλίων- και οι ευνοϊκές επιδράσεις του στην οικονομία είναι τελικώς μικρότερες από τις αναμενόμενες (Λώλος 2001). Αν και η ιδιωτικοποίηση των δημοσίων επιχειρήσεων ήταν πρωταρχικός σκοπός της κυβέρνησης της ΝΔ, πολύ λιγότερες επιχειρήσεις από όσες προβλέπονταν πωλήθηκαν στον ιδιωτικό τομέα και σε αυτές δεν περιλαμβάνονταν οι μεγάλες επιχειρήσεις, οι οποίες επιβάρυναν περισσότερο τον κρατικό προϋπολογισμό (Καλογήρου, 1993). Αυτό μπορεί να εξηγηθεί από την παρουσία αλληλοεξαρτώμενων εμποδίων: απουσία συναίνεσης μεταξύ των ενδιαφερόμενων μερών (κυβέρνησης και διοικήσεων των δημοσίων επιχειρήσεων) και πιέσεις από οργανωμένα συμφέροντα (συνδικάτα και “κρατικοδίαιτα” επιχειρηματικά συμφέροντα), όπως επίσης και η ισχυρή κοινοβουλευτική πλειοψηφία της κυβέρνησης, **η οποία κερδίζει συνεχώς από την προώθηση της ιδιωτικοποίησης**.

Πριν το τέλος του προγράμματος της περιόδου 1991-93, ξεκινάει ένα νέο πρόγραμμα, το “Πρόγραμμα Σύγκλισης” για την περίοδο 1993-98, που σχεδιάζεται για να οδηγήσει τη χώρα στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ΟΝΕ) και το οποίο δεν εφαρμόστηκε ποτέ δεδομένου ότι η κυβέρνηση χάνει την κοινοβουλευτική της πλειοψηφία το Σεπτέμβριο του 1993 και την κυβερνητική εξουσία στις εκλογές του Οκτωβρίου του 1993.

Η διακυβέρνηση της ΝΔ δεν μπόρεσε να δημιουργήσει συναίνεση και επεκράτησε εκτεταμένη κοινωνική δυσαρέσκεια και αναταραχή. Η πολιτική της ΝΔ αντιμετωπίζεται με έντονη αποδοκιμασία από τις εργατικές και τις επαγγελματικές ενώσεις, που προχωρούν σε εκτεταμένες απεργίες εναντίον των ιδιωτικοποιήσεων (πχ Αστικές Συγκοινωνίες), της φορολογικής μεταρρύθμισης (π.χ. εφαρμογή αντικειμενικών κριτηρίων στη φορολόγηση των μικρών επιχειρήσεων), της μεταρρύθμισης του ασφαλιστικού συστήματος και της φιλελευθεροποίησης της αγοράς (π.χ. ωράριο λειτουργίας καταστημάτων). Σημαντική ήταν, πάντως, και η κριτική προς την κυβέρνηση Μητσοτάκη από κορυφαία στελέχη της ΝΔ, όπως ο διάδοχος του Κ. Μητσοτάκη στην αρχηγία του Κόμματος Μ. Έμπερτ και οι Αθ. Κανελλόπουλος και Στ. Δήμας.

²⁸ Στην αποτυχία του προγράμματος αποφασιστικό ρόλο παίζει η δυσμενής εξέλιξη του διεθνούς οικονομικού περιβάλλοντος, εφόσον η εφαρμογή του προγράμματος συμπίπτει με την ύφεση της ευρωπαϊκής οικονομίας, η οποία έχει αντανάκλαση και στις εσωτερικές οικονομικές εξελίξεις.

Η σαφής ιδεολογική χροιά της πολιτικής της κυβέρνησης Μητσοτάκη οδηγεί στην πολιτικοποίηση και την ιδεολογικοποίηση των αιτημάτων και η αντιπολίτευση σε μια προσπάθεια ανατροπής της κυβέρνησης, δίνει πλήρη στήριξη στα απεργιακά αιτήματα. Ωστόσο, τον Μάρτιο του 1991, υπογράφεται η ιστορικής σημασίας διετής Εθνική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας ανάμεσα στη ΓΣΕΕ, με πρόεδρο το στέλεχος του ΠΑΣΟΚ Λ. Κανελλόπουλο και Γενικό Γραμματέα το ηγετικό στέλεχος του ΚΚΕ Μ. Κωστόπουλο και τον ΣΕΒ με πρόεδρο τον Στ. Αργυρό. Ο Λ. Κανελλόπουλος επικρίνεται ότι δεν συμβάλλει επαρκώς στην αντιπολιτευτική τακτική του ΠΑΣΟΚ.

Το ΠΑΣΟΚ, από την πλευρά του, μετά την τρίτη κατά σειρά εκλογική ήττα, βρίσκεται για μεγάλο χρονικό διάστημα σε αποδιοργάνωση και κρίση. Η κατάσταση της υγείας του Ανδρέα Παπανδρέου σταδιακά επιδεινώνεται και το Εκτελεστικό Γραφείο του κόμματος συνεδριάζει συχνά χωρίς τη συμμετοχή του.

Από τη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης, ο Ανδρέας Παπανδρέου ακολουθεί τη συνταγή που τον έφερε στην εξουσία το 1981. Κρατάει ολοένα και περισσότερο «σκληρή» στάση απέναντι στη ΝΔ, με αντιδεξιά ρητορική, γιατί εκτιμά ότι στην κοινωνία διαμορφώνεται αντικυβερνητικό ρεύμα το οποίο δεν υπάρχει λόγος να μην το εισπράξει το ΠΑΣΟΚ. Ούτε και θεωρεί αναγκαία τη διατύπωση προγραμματικών προτάσεων. Σε κάθε ευκαιρία, και πριν περάσει ένας χρόνος από τις εκλογές, ο Α. Παπανδρέου ζητάει για λόγους αντιπολιτευτικής τακτικής την παραίτηση της κυβέρνησης, ενώ προβλέπει την προσφυγή στις κάλπες. Για παράδειγμα, το Σεπτέμβριο του 1990 προέβλεψε ότι «η κυβέρνηση Μητσοτάκη δε βγάζει το χειμώνα», ενώ το Μάιο του 1991 προβλέπει ότι εκλογές θα γίνουν το Φθινόπωρο.

Ενδεικτική είναι η στάση του Ανδρέα Παπανδρέου το 1991, όταν η κυβέρνηση λαμβάνει δάνειο 2,2 δισεκ. ECU από την Ευρωπαϊκή Κοινότητα για τη χρηματοδότηση της οικονομίας το οποίο συνοδευόταν από -τους συνήθεις- σκληρούς όρους σταθεροποίησης και διαρθρωτικής προσαρμογής (μεταρρύθμιση ασφαλιστικού συστήματος, φορολογική αναμόρφωση, απελευθέρωση αγορών, κλπ). Αποδοκιμάζει την απόφαση της ΕΚ «να δώσει δάνειο σε χώρα-μέλος της κατά τρόπο πραγματικά που θίγει βαθύτατα τη χώρα μας, του θεσμούς της και την πορεία μας προς το μέλλον», αν και ο ίδιος ως πρωθυπουργός το 1985 είχε δεχτεί ανάλογους όρους προκειμένου να εξασφαλίσει αντίστοιχο δάνειο από την Κοινότητα.

Ωστόσο, πέρα από τις φραστικές αντιπαραθέσεις, το ΠΑΣΟΚ δεν διαφωνεί με την πολιτική σταθεροποίησης. Διαφωνεί με την κυβέρνηση όσον αφορά την πολιτική οικονομία των μέτρων. Δηλαδή, υποννοεί ότι θα προωθήσει ανάλογα περιοριστικά μέτρα, αλλά σε συνθήκες διαλόγου με τις κοινωνικές ομάδες, στο πλαίσιο του «κοινωνικού συμβολαίου», που θα ισοκατανέμει τις θυσίες και το κόστος της σταθεροποίησης.²⁹

Η αντιπολιτευτική αυτή στάση δεν εκφράζει το σύνολο του ΠΑΣΟΚ, δεδομένου ότι την περίοδο αυτή σοβεί σοβαρή κρίση στο κόμμα και ο ηγεμονικός ρόλος του προέδρου του αρχίζει να αμφισβητείται. Ο Ανδρέας Παπανδρέου είναι ο βασικός εκφραστής της αποκαλούμενης «αντιδεξιάς πλατφόρμας», με την οποία συγκλίνει και ο Γ. Αρσένης. Στον αντίποδα βρίσκεται η άποψη των «εκσυγχρονιστών» (όπως διαμορφώθηκε κατά την κρίση στο Πεντελικό), με βασικούς εκφραστές τον Κ. Σημίτη και Γ. Γεννηματά, που ζητούν το μετασχηματισμό του ΠΑΣΟΚ σε «κόμμα δημοκρατικής διακυβέρνησης» και τη διαμόρφωση εναλλακτικής πειστικής πρότασης

²⁹ Βλ., για παράδειγμα, τη συζήτηση στη Βουλή επί του Προϋπολογισμού (*Το Βήμα*, 24 Νοεμβρίου 1990).

εξουσίας με προγραμματική **πολιτική** και συγκεκριμένες δεσμεύσεις απέναντι στο εκλογικό σώμα.³⁰ Έτσι, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις αντιφάσεων στον αντιπολιτευτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της χορήγησης του δανείου από την ΕΚ, όπου οι Κ. Σημίτης και Γ. Γεννηματάς το χαρακτήρισαν θετικό γεγονός, ενώ ο Γ. Αρσένης προωθεί τη γραμμή της «υποτέλειας προς την ΕΟΚ».

Με την πάροδο του χρόνου η αντιπολιτευτική στάση του Ανδρέα Παπανδρέου διαφοροποιείται, αφού μετά τις επαναληπτικές εκλογές στη Β' Αθηνών τον Απρίλιο του 1992 ανακτά τον ηγεμονικό του ρόλο στο κόμμα. Η αντιπολιτευτική του στάση δεν γίνεται περισσότερο συναινετική, αλλά υπό την πίεση της εσωκομματικής αντιπολίτευσης αποδέχεται ολοένα και περισσότερο την ανάγκη διατύπωσης και προγραμματικού λόγου. Έτσι, παράλληλα με την αντιδεξιά ρητορική συζητούνται και «σχέδια δράσης» για την οικονομία που τελικά καταλήγουν στη διατύπωση των προγραμματικών θέσεων του ΠΑΣΟΚ. Το Σεπτέμβριο του 1992, σε συνέντευξη στην εφημερίδα «Τα Νέα», ο Ανδρέας Παπανδρέου διατυπώνει τις προτάσεις του για την οικονομία, οι οποίες είναι αυτές που περιέχονται στο προεκλογικό πρόγραμμα αλλά και στη «νέα Διακήρυξη» του ΠΑΣΟΚ, που εξαγγέλλονται ένα χρόνο αργότερα. Έτσι, από αυτή την περίοδο καταγράφεται η μεταστροφή του ΠΑΣΟΚ προς περισσότερο φιλοευρωπαϊκές και ρεαλιστικές θέσεις.³¹

Στη συζήτηση στη Βουλή, τον Δεκέμβριο του 1992, για το πρόγραμμα σύγκλισης, ο Ανδρέας Παπανδρέου, ως αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης, ανεβάζει τους τόνους και ακολουθεί μια απόλυτη αντιπολιτευτική στάση που συνοψίζεται στη θέση ότι η κυβέρνηση Μητσοτάκη είναι «επικίνδυνη για την αξιοπιστία της χώρας» και «δεν μπορεί να σχεδιάσει το μέλλον». Αναφορικά, με το καθεαυτό αντικείμενο της συζήτησης, υποστηρίζει ότι «το πρόγραμμα σύγκλισης που κατέθεσε η κυβέρνηση δεν αξίζει να συζητηθεί σοβαρά και κανείς δεν πρόκειται να πιστέψει μια κυβέρνηση που δεν έχει απαλλαγεί από το σύνδρομο της λιτότητας, της ταξικής πολιτικής». Ακόμη, επικρίνει την κυβέρνηση επειδή επιμένει σε συνθήκες νομισματικής κρίσης (που «έχει οδηγήσει σε «κατάρρευση του μηχανισμού στυναλλαγματικών ισοτιμιών») στην πολιτική της σκληρής δραχμής, η οποία οδηγεί σε ύφεση την οικονομία. Εν συνεχεία, υποστηρίζει ότι η κυβέρνηση στη διαμόρφωση του προγράμματος σύγκλισης δεν λαμβάνει υπόψη της ότι «με παρέμβαση της βρετανικής προεδρίας, η ΕΟΚ στρέφεται προς συντηρικότερες κατευθύνσεις και περιορίζονται οι πόροι που έπρεπε να δοθούν στις ασθενέστερες χώρες για να αναπτυχθούν». Ειδικότερα, επικρίνει τη βρετανική προεδρία «που δεν σέβεται καν το πνεύμα του Μάαστριχτ» και καλεί την κυβέρνηση «να μην υποχωρήσει στο Εδιμβούργο και να φθάσει μέχρι βέτο, να μην ψηφίσει τον κοινοτικό προϋπολογισμό και να μην ψηφίσει τη διεύρυνση της Κοινότητας».

Ιδιαίτερη βαρύτητα στην αντιπολιτευτική τακτική κατέχει, εύλογα η αντιπαράθεση με επίκεντρο τις ιδιωτικοποιήσεις η οποία εστιάζεται στην περίπτωση του ΟΤΕ, σε μια περίοδο που λόγω τεχνολογικών και θεσμικών αλλαγών, αναδύεται σταδιακά ένα νέο τηλεπικοινωνιακό τοπίο.

³⁰ Διαφωνίες υπήρχαν και ως προς τη συνεργασία του ΠΑΣΟΚ με την Αριστερά, την οποία οι «εκσυγχρονιστές» θεωρούσαν θετική.

³¹ Ας σημειωθεί ότι στην συνέντευξη αυτή ο Α. Παπανδρέου υπόσχεται ότι όλοι οι «αντεργατικοί και αντιδημοκρατικούς» νόμοι της ΝΔ θα καταργηθούν, αλλά όχι ότι θα επανέλθουμε υποχρεωτικά στην προηγούμενη κατάσταση.

Το καλοκαίρι του 1993 κορυφώνεται η αντιπαράθεση της αξιωματικής αντιπολίτευσης με την κυβέρνηση με αντικείμενο την ψήφιση νομοθετικής ρύθμισης που επιτρέπει την έναρξη της διαδικασίας ιδιωτικοποίησης του ΟΤΕ μέσω του σχήματος του «στρατηγικού επενδυτή» που θα αναλάμβανε και τη διοίκηση της επιχείρησης. Έντονη αντίρρηση στη διαδικασία εκφράζουν το συνδικαλιστικό κίνημα, τα κόμματα της αντιπολίτευσης, αλλά και σημαντική μερίδα της κυβερνητικής παράταξης. Στις 15 Αυγούστου, ο Ανδρέας Παπανδρέου, μετά την ψήφιση της νομοθετικής ρύθμισης, παρεμβαίνει με δήλωσή του στο «Βήμα της Κυριακής» ανάγοντάς τη ρύθμιση αυτή σε ευρύτερο θέμα «διασπάθισης του εθνικού πλούτου, που είναι πρωτοφανής και απίστευτη». Και συνεχίζει: «Η περίπτωση του ΟΤΕ είναι η πιο σοβαρή και η πιο κραυγαλέα μέχρι σήμερα. Το περιεχόμενο του νόμου και η διαδικασία ψήφισής του από ένα αναρμόδιο Τμήμα της Βουλής, με πλαστή πλειοψηφία και μεθοδευμένη σύνθεση, είναι στην κυριολεξία πράξεις ντροπής». Και ο Ανδρέας Παπανδρέου ανακοινώνει ότι «μελετούμε τις δυνατότητες που παρέχει το άρθρο 44 του Συντάγματος» για να αποφανθεί ο λαός σχετικά με νομοσχέδιο που ήδη έχει ψηφίσει η Βουλή. Με την κατάθεση της πρότασης, υποστηρίζει η αντιπολίτευση αναστέλλεται η εφαρμογή του νόμου έως ότου συγκληθεί η Ολομέλεια της Βουλής. Τέλος, ο Ανδρέας Παπανδρέου διαβεβαιώνει ότι «σε ότι μας αφορά αυτός ο νόμος δεν πρόκειται να ισχύσει». Λίγο αργότερα, τον Σεπτέμβριο του 1993, ο Ανδρέας Παπανδρέου απευθύνει προειδοποίηση προς τους ενδιαφερόμενους «στρατηγικούς επενδυτές».

Την 3^η Σεπτεμβρίου του 1993 ο Ανδρέας Παπανδρέου εξαγγέλλει τη νέα Διακήρυξη του ΠΑΣΟΚ, η οποία, όπως διευκρινίζεται, «δεν αντικαθιστά, αλλά συμπληρώνει και επεκτείνει» την ιδρυτική της 3^{ης} του Σεπτεμβρίου 1974.³² Έτσι, η νέα Διακήρυξη δεν αποτελεί «ιδεολογικό μανιφέστο», αλλά το κέντρο βάρους της περιστρέφεται γύρω από την πρόκληση της νέας διακυβέρνησης.

Βασική επιδίωξη της Διακήρυξης είναι να αποκτήσει το ΠΑΣΟΚ πολιτική αξιοπιστία και γι' αυτό χαρακτηρίζεται από ρεαλισμό και υπευθυνότητα, καταγράφοντας με σαφήνεια τους στόχους και περιγράφοντας με ακρίβεια τα μέσα για την επίτευξή τους. Τονίζεται ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός της χώρας, ο οποίος όμως είναι «μακρύς και δύσβατος», αλλά και η προνομιακή θέση μας στη Βαλκανική. Τονίζεται, επίσης, η «πλήρης συμμετοχή και ενθάρρυνση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας» στη διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης. Ο «εκσυγχρονισμένος» δημόσιος τομέας «διατηρεί τον έλεγχο» των στρατηγικών τομέων του κοινωνικού κράτους και «απορρίπτεται η δογματική εκποίηση της δημόσιας περιουσίας». Τέλος, προβλέπεται η «διεύρυνση της φορολογικής βάσης και η πάταξη της φοροδιαφυγής».

Είκοσι μέρες πριν τις πρόωρες εκλογές του Οκτωβρίου του 1993, ο Ανδρέας Παπανδρέου παρουσιάζει τι θα κάνει για την οικονομία, σε αποκλειστική συνέντευξή του προς «Το Βήμα» (19 Σεπτεμβρίου 1993). Επιχειρεί ένα άνοιγμα προς τον επιχειρηματικό κόσμο τονίζοντας ότι: «χωρίς τον ιδιωτικό τομέα δεν μπορεί να υπάρξει οικονομική ανάπτυξη και βελτίωση της παραγωγικότητας». Ειδικότερα, επιχειρεί να καθησυχάσει τις ανησυχίες των επιχειρηματιών στην Ελλάδα και το εξωτερικό που οφείλονται σε παλαιότερες αιφνιδιαστικές κινήσεις και μεταστροφές, λέγοντας ότι «θα είναι σαφείς οι κανόνες και δεν θα σημειωθεί ποτέ πλέον κανείς αιφνιδιασμός. Δεν θα ξυπνά το πρωί ο επιχειρηματίας, ο επενδυτής και θα ανοίγει με αγωνία την εφημερίδα μην τυχόν κι έχει συμβεί τίποτα».

³² Βλ., επίσης, σχολιασμό του Π. Ευθυμίου στην εφημ. «Το Βήμα», 5 Σεπτεμβρίου 1993.

Ταυτόχρονα, ενώ επαναβεβαιώνει την πίστη του στο δημόσιο τομέα, επιχειρεί έναν επαναπροσδιορισμό του ρόλου του ώστε να αντιστοιχηθεί περισσότερο με τις εν τω μεταξύ εξελίξεις και μετατοπίσεις στις σχέσεις δημοσίου-ιδιωτικού, κρατικής παρέμβασης και αγοράς. Αποσαφηνίζει, λοιπόν, ότι: «λέμε όχι στο κράτος-επιχειρηματία και ναι στο κράτος-επιτελείο». Όμως, διευκρινίζει ότι «υπάρχουν ορισμένες κοινωνικοοικονομικές περιοχές που δεν μπορείς να τις ιδιωτικοποιήσεις», όπως είναι η πολεμική βιομηχανία και άλλες κρίσιμες υπηρεσίες όπως η ενέργεια και οι επικοινωνίες, αλλά και ορισμένες επιχειρήσεις στρατηγικής σημασίας. «Στις επιχειρήσεις αυτές, δεν θέλουμε η ιδιωτική πρωτοβουλία να έχει το κουμάντο» δηλώνει, αν και δεν αποκλείει να δοθεί ένα τμήμα μετοχών σε ιδιώτες, ουδέποτε όμως το 51%. Με τη διατύπωση αυτή αφήνει ανοιχτό τον δρόμο για την πολιτικών μετοχοποιήσεων των δημοσίων επιχειρήσεων κοινής ωφελείας που θα ακολουθήσει. Ιδιαίτερα, επικρίνει τη Νέα Δημοκρατία ότι μετατρέπει ένα κρατικό μονοπώλιο σε ιδιωτικό μονοπώλιο, σ'έναν τόσο ευαίσθητο χώρο, υπονοώντας την περίπτωση του ΟΤΕ.

Βασικό σημείο της πρότασης του Α. Παπανδρέου, που διαφοροποιείται ποιοτικά από τη ΝΔ, είναι ότι η πολιτική του θα στηριχθεί στην ευρύτερη δυνατή κοινωνική συναίνεση, ενταγμένη στο πλαίσιο ενός -θεσμικά κατοχυρωμένου- «κοινωνικού συμβολαίου». Έτσι, «θα βρεθούν λύσεις που να εξυπηρετούν τη χώρα και μακροπρόθεσμα, και τα συμφέροντα των κοινωνικών τάξεων και περιοχών της χώρας».

Αξίζει να σημειώσουμε ότι ο Α. Παπανδρέου σε κανένα σημείο της συνέντευξής του δεν αφήνει να εννοηθεί ότι θα προχωρήσει σε παροχές όταν επιστρέψει στην εξουσία. Αντίθετα, δίδει μεγάλη σημασία στην αναγκαιότητα βελτίωσης της παραγωγικότητας και της ανταγωνιστικότητας στις σημερινές συνθήκες ενός διεθνοποιημένου περιβάλλοντος. Επίσης, διαλύει το μύθο της «μαγικής συνταγής» που θα λύσει όλα τα προβλήματα και υπόσχεται δύσκολη πορεία διαρθρωτικών αλλαγών για την επίτευξη των αναπτυξιακών στόχων.

Ο Ανδρέας Παπανδρέου επιμένει στον περιορισμό των δημοσιονομικών ελλειμμάτων, ως κομβικό στοιχείο της οικονομικής του πολιτικής. Χαρακτηριστική είναι η δεικτική αναφορά του στους «ραντιέρηδες», όπως αποκαλεί αυτούς που δανείζουν το Δημόσιο:³³ «Αυτοί που συμμετέχουν στην παραγωγή πληρώνουν φόρους για να καλύπτονται οι τόκοι αυτών που δανείζουν το Δημόσιο. Έχουμε, έτσι, μια μεταφορά πόρων από τα λαϊκά στρώματα σε μια τάξη εισοδηματιών, πράγμα που δημιουργεί οικονομική και κοινωνική ανισότητα και παίρνει τρομακτικές διαστάσεις». Και ο Α. Παπανδρέου αναρωτιέται «για ποιο λόγο αυτοί οι ραντιέρηδες, οι οποίοι έχουν μυθικά ποσά [λόγω του υψηλού δημόσιου χρέους], να προχωρήσουν σε παραγωγικές επενδύσεις όταν έχουν ασφαλή κέρδη;»

Επίσης, ο Ανδρέας Παπανδρέου καταγγέλει τις αποκρατικοποιήσεις (ΔΕΗ, ΟΤΕ, ΕΛΔΑ) και προειδοποιεί τους υποψήφιους αγοραστές με δηλώσεις του (Μάρτιος 1993), ότι: «θα χρησιμοποιήσουμε όλη τη δύναμη της ελληνικής πολιτείας για να ακυρώσουμε την απαράδεκτη αυτή από κάθε πλευρά, είτε γενικά οικονομική είτε ηθικά αποδεκτή, εκποίηση του εθνικού πλούτου». Επίσης, δηλώνει ότι θα ζητήσει τη σύσταση εξεταστικής επιτροπής στη Βουλή για τη πώληση της ΑΓΕΤ, ενώ ειδικά για την περίπτωση του ΟΤΕ δηλώνει (Το Βήμα, 18/8/93) ότι θα ζητήσει τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος.

³³ Βλ. τη συζήτηση στη Βουλή για τον Προϋπολογισμό του 1992.

Όσον αφορά, τέλος, τη θέση του Α. Παπανδρέου για το Πρόγραμμα Σύγκλισης 1993-98, αποφεύγει να σχολιάσει την ουσία του προγράμματος, εφόσον, όπως υποστηρίζει, η κυβέρνηση έχει ήδη αποτύχει με βάση τα στοιχεία που υπάρχουν. «Για ποιο πρόγραμμα να μιλήσουμε; Μπορεί να σχεδιάσει το μέλλον μια κυβέρνηση που δεν έχει καν παρόν και είναι επικίνδυνη για την αξιοπιστία της χώρας;» Και η κριτική του επικεντρώνεται στο «σύνδρομο της λιτότητας» και της «ταξικής πολιτικής» της κυβέρνησης Μητσοτάκη.³⁴ Άλλωστε, το ΠΑΣΟΚ, ενώ αποδέχεται τη Συνθήκη του Μάαστριχτ, θεωρεί ότι η εφαρμογή της δεν μπορεί να γίνει με κυβέρνηση Νέας Δημοκρατίας. Γιατί η πολιτική περιορισμού της ζήτησης και της μονόπλευρης λιτότητας που ακολουθεί η ΝΔ οδηγεί στην πραγματική απόκλιση της οικονομίας από τις οικονομίες των άλλων ευρωπαϊκών χωρών.

Πάντως, η εφαρμογή του Προγράμματος 1991-93 είχε ένα σημαντικό αποτέλεσμα, ότι κατάφερε να ευαισθητοποιήσει την ελληνική κοινωνία για τις τεράστιες οικονομικές ανισορροπίες που διακινδύνευαν την ενσωμάτωση της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Σημειώνουμε ότι την περίοδο αυτή, επιταχύνονται οι διαδικασίες για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, ενόψει της υπογραφής της Συνθήκης του Μάαστριχτ (Φεβρουάριος 1992) και της έναρξης λειτουργίας της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Αγοράς από το 1993.

Ετσι, από τις αρχές δεκαετίας του '90 διαμορφώνεται αυξανόμενη αποδοχή του ευρωπαϊκού προσανατολισμού της χώρας, ενώ κατά την πρώτη δεκαετία του '80 της συμμετοχής της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, η έλλειψη αυτής της αποδοχής υπήρξε εμφανής. Αυτό μπορεί να αποδοθεί σε διάφορους λόγους: Αφενός, στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική σταθερότητα που προήλθε από τη σχέση της χώρας με την ΕΚ, συγκρινόμενη με την πολιτική αστάθεια, τις κοινωνικές εντάσεις και τις οικονομικές δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι γειτονικές Βαλκανικές χώρες στη διαδικασία μετάβασης προς την οικονομία της αγοράς. Αφετέρου, στη συνεισφορά της οικονομικής βοήθειας της ΕΚ, η σημασία της οποίας έγινε αισθητή στην δεκαετία του '90 και η οποία ελαχιστοποίησε το κοινωνικό κόστος της σταθεροποίησης και της διαρθρωτικής προσαρμογής.

4.6. 1993-1996: Ευρωπαϊκός προσανατολισμός και βραδεία δημοσιονομική προσαρμογή

Μετά την πτώση της κυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας υπό τον Κ. Μητσοτάκη, το ΠΑΣΟΚ πραγματοποιεί μίαν εντυπωσιακή επάνοδο στις βουλευτικές εκλογές του Οκτωβρίου του 1993, υπό την αρχηγία του Ανδρέα Παπανδρέου.

Είναι ενδιαφέρον ότι την περίοδο αυτή δρομολογούνται πολύ σημαντικές και κρίσιμες για το μέλλον της χώρας αποφάσεις, που όμως η υλοποίησή τους απαιτεί τη συστηματική και δεσμευτική προώθηση πολιτικών. Οι αποφάσεις αυτές λαμβάνονται από τον Ανδρέα Παπανδρέου, και υπό την πίεση των πραγμάτων και των εξωτερικών καταναγκασμών (π.χ. συνθήκη του Μάαστριχτ), παρά τη φυσική του αδυναμία λόγω της συνεχούς επιδείνωσης της υγείας του³⁵ και παρά την «περιρρέουσα ατμόσφαιρα» που δεν ευνοεί την ανάληψη και κυρίως την υλοποίηση μεγάλων μακροχρονίως δεσμευτικών πρωτοβουλιών. Ασφαλώς, μόνο η άνοδος του Κ. Σημίτη στην

³⁴ Βλ., για παράδειγμα, τη συζήτηση στη Βουλή για το Πρόγραμμα Σύγκλισης (5 Δεκεμβρίου 1992).

³⁵ Η υγεία του Ανδρέα Παπανδρέου επιδεινώνεται έως την είσοδό του στο Ωνάσειο στις 20 Νοεμβρίου του 1995.

πρωθυπουργία και στην ηγεσία του ΠΑΣΟΚ δίνει τελικώς μια ισχυρή και δεσμευτική ώθηση στην προώθησή τους που καταλήγει στην επιτυχία της ένταξης στην ΟΝΕ και στην επίτευξη μιας υπερδεκαετούς ταχύρρυθμης οικονομικής μεγέθυνσης με σημαντικά οφέλη για τη χώρα.

Η πρώτη και σημαντική επιλογή του Ανδρέα Παπανδρέου είναι ότι αποδέχεται στην πράξη τη δυναμική που προσδιορίζει για τη χώρα μας η συνθήκη του Μάαστριχτ.

Η δεύτερη σημαντική επιλογή είναι ότι μόλις αναλαμβάνει την κυβέρνηση το ΠΑΣΟΚ, ο Ανδρέας Παπανδρέου ορίζει τον Γιώργο Γεννηματά υπουργό Εθνικής Οικονομίας μαζί με ένα ικανό οικονομικό επιτελείο από έμπειρους πολιτικούς (Κ. Σημίτης, Γ. Παπαντωνίου, Α. Παπαδόπουλος), αλλά και πανεπιστημιακούς με μεγάλη γνώση και πείρα στην οικονομική πολιτική όπως ο Τ. Γιαννίσης και ο Λ. Παπαδήμος. Το επιτελείο, αυτό, έχει σαφή αίσθηση των προβλημάτων και των δυσκολιών που αντιμετωπίζει η ελληνική οικονομία στο μετα-Μάαστριχτ σκηνικό. Ταυτόχρονα, πιστεύει στην ανάγκη πειθαρχημένης διαχείρισης των δημοσίων οικονομικών και στη χάραξη μιας μακροχρόνιας οικονομικής στρατηγικής δημοσιονομικής προσαρμογής και μακροοικονομικής σύγκλισης με σαφείς δεσμεύσεις και στόχους, με ξεκάθαρο ευρωπαϊκό προσανατολισμό που αποβλέπει τελικώς στην ένταξη της χώρας μας στον «σκληρό πυρήνα» της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Για την εφαρμογή της στρατηγικής αυτής, το οικονομικό επιτελείο υιοθετεί- μετά και την αρνητική εμπειρία της προηγούμενης περιόδου της κυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας- έναν σχετικά ήπιο δρόμο, ενώ έχει στο κέντρο της προσοχής του τη δημιουργία κοινωνικών συναινέσεων, την ανάγκη δίκαιης κατανομής των βαρών και των αρνητικών επιπτώσεων και την αποφυγή εντάσεων και κάθετων διαιρέσεων στην κοινωνία και στο κυβερνητικό μπλοκ, όπως συνέβη στην προηγούμενη περίοδο 1990-93.

Στις προγραμματικές δηλώσεις (Το Βήμα, 24/10/1993), ο Ανδρέας Παπανδρέου τονίζει ότι βασική επιδίωξη της οικονομικής πολιτικής της κυβέρνησής του είναι «η αποκατάσταση κλίματος εμπιστοσύνης, ώστε όλες οι παραγωγικές δυνάμεις του τόπου να στρατευθούν στη μάχη για τη μείωση του πληθωρισμού και την ανάπτυξη της οικονομίας». Υπόσχεται «σταθερότητα και στην κυβερνητική πολιτική και στην κρατική συμπεριφορά με την καθιέρωση σαφών κανόνων», ενώ καθησυχάζει ότι «η οικονομική πολιτική δεν θα αιφνιδιάζει, θα είναι προσεκτική και τα μέτρα θα λαμβάνονται ύστερα από διάλογο και θα χαρακτηρίζονται από κοινωνική ευαισθησία και αναπτυξιακή λογική». Διευκρινίζει, ότι «απορρίπτει τη σκληρή πολιτική λιτότητας με την οποία η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας προσπάθησε να πετύχει τη σταθεροποίηση», στραγγαλίζοντας έτσι την οικονομία και ισχυρίζεται ότι η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ θα καταπολεμήσει τον πληθωρισμό και θα μειώσει τα ελλείμματα του δημοσίου τομέα στο πλαίσιο μιας αναπτυξιακής πολιτικής με δίκαιο επιμερισμό του κόστους».

Ένα ενδιαφέρον σημείο των προγραμματικών δηλώσεων, που χαρακτηρίζεται από τον τύπο ως νέο στοιχείο στην πολιτική του, αν και ο Ανδρέας Παπανδρέου είχε προϋδεάσει γι' αυτό, εν είδει «υποσημείωσης» στην προεκλογική περίοδο, είναι η υιοθέτηση της μεθόδου της μετοχοποίησης- μέσω του Χρηματιστηρίου- των επιχειρήσεων κοινής ωφελείας (ΔΕΗ, ΟΤΕ κ.α.) με τη διάθεση μικρού ποσοστού του μετοχικού κεφαλαίου σε ιδιώτες αποταμιευτές, αλλά και επενδυτές, με τη διατήρηση όμως της πλειοψηφίας των μετοχών υπό κρατικό έλεγχο.

Πράγματι, σε λίγες βδομάδες (Το Βήμα της Κυριακής, 14 Νοεμβρίου 1993), ο πρωθυπουργός δίνει οδηγίες στον τότε υπουργό Εθνικής Οικονομίας Γ. Γεννηματά να

προωθήσει την πολιτική της μερικής ιδιωτικοποίησης των μεγάλων δημοσίων επιχειρήσεων- αρχίζοντας από τον ΟΤΕ, με πρόβλεψη την επέκτασή της σε σύντομο χρονικό διάστημα και στη ΔΕΗ, με τη μέθοδο της μετοχοποίησης μέσω του Χρηματιστηρίου. Διευκρινίζεται, όμως, ότι σε κάθε περίπτωση ο έλεγχος του Δημοσίου θα παραμείνει ισχυρός και απόλυτος, ενώ η διασπορά των μετοχών μέσω του Χρηματιστηρίου θα είναι η ευρύτερη δυνατή.

Η απόφαση για ένταξη της χώρας στην ΟΝΕ υιοθετείται από την κυβέρνηση του Ανδρέα Παπανδρέου, μόλις αναλαμβάνει την εξουσία και οριστικοποιείται όταν ο Γιάννος Παπαντωνίου - μετά τον θάνατο του Γιώργου Γεννηματά- αναλαμβάνει το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας (Μάιος 1994). Η αίτηση συνοδεύεται από το Αναθεωρημένο Πρόγραμμα Σύγκλισης, μετά τον εκτροχιασμό του αρχικού Προγράμματος της Νέας Δημοκρατίας, που κατατίθεται στο Συμβούλιο Υπουργών Οικονομίας και Οικονομικών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή, τον Ιούλιο του 1994.

Το αναθεωρημένο Πρόγραμμα Σύγκλισης είναι ιδιαίτερα φιλόδοξο και στοχεύει στην εκπλήρωση των κριτηρίων του Μάστριχτ έως το τέλος του 1998 (*Τράπεζα Ελλάδος* 1996). Κύριος σκοπός του προγράμματος είναι η δραστική μείωση του πληθωρισμού από περίπου 14% που ήταν το 1993 σε περίπου 3% το 1999, η επίτευξη του οποίου έπρεπε να στηριχθεί σε μια αυστηρή νομισματική και συναλλαγματική πολιτική, σε μια ταχεία δημοσιονομική προσαρμογή και εξυγίανση και σε μια σταδιακή επιβράδυνση της ανόδου του κόστους εργασίας.

Κατά την περίοδο 1994-95, [redacted], ακολουθείται μια πολιτική βραδείας δημοσιονομικής προσαρμογής, κατά τον πρώην διοικητή της Τραπέζης της Ελλάδος επι κυβερνήσεων Παπανδρέου και στενό του συνεργάτη Ιωάννη Χαλικιά (1996, σ. 55-56). Η πολιτική αυτή οδηγεί στη μείωση του ελλείμματος του κρατικού προϋπολογισμού λίγο μεγαλύτερη από μια ποσοστιαία μονάδα του ΑΕΠ (από 11,3% το 1993 σε 10,2% το 1995), που οφείλεται αποκλειστικά στην αύξηση των δημοσίων εσόδων, ενώ το ποσοστό των πρωτογενών δαπανών επί του ακαθαρίστου εγχωρίου προϊόντος παραμένει αμετάβλητο στη διετία.

Ιδιαίτερη σημασία έχει η διεύρυνση της φορολογικής βάσης με τη θέσπιση των αντικειμενικών κριτηρίων στη φορολόγηση μικρών επιχειρήσεων και ελευθέρων επαγγελματιών, που αποτελεί με τα έως τότε δεδομένα σημαντική πρόοδο. Αποσαφηνίζεται και πολιτικά ότι το δημοσιονομικό πρόβλημα είναι και πρόβλημα εσόδων. Αναγνωρίζεται, πλέον στην πράξη και όχι μόνον στα λόγια ότι πρέπει να πληρώσουν φόρους και άλλες κοινωνικές ομάδες, πλην των μισθωτών και των συνταξιούχων.³⁶ Έτσι, η δημοσιονομική πολιτική κατορθώνει να περιορίσει τη φοροδιαφυγή. Ωστόσο, δεν επιτυγχάνεται ο εξορθολογισμός και η συγκράτηση των δαπανών του προϋπολογισμού επειδή αυτό σχετίζεται με βαθιά ριζωμένα “κρατικοδίαιτα” συμφέροντα, δεδομένου ότι η κυβέρνηση είναι αποκλειστικός πελάτης μεγάλου αριθμού επιχειρήσεων (πχ νοσοκομεία).

Η πολιτική της σκληρής δραχμής που άλλωστε ακολουθείται με επιμονή για αρκετά χρόνια, συμβάλλει στον αποπληθωρισμό της οικονομίας και στην αποκλιμάκωση των επιτοκίων. Η αισθητή κάμψη του πληθωρισμού (σε μονοψήφια νούμερα το 1996, για

³⁶ Σημειώνουμε ότι λόγω της πληθώρας των αυτοαπασχολούμενων και των πολύ μικρών επιχειρήσεων στην Ελλάδα, η διεύρυνση της φορολογικής βάσης [redacted] [redacted] πρακτικά εφικτή, [redacted] [redacted] μόνον με τη θέσπιση αντικειμενικών κριτηρίων.

πρώτη φορά από την ενεργειακή κρίση του 1973), μαζί με την αποκλιμάκωση των ονομαστικών επιτοκίων περιόρισαν σημαντικά τα δημοσιονομικά ελλείμματα (από 9,9% του ΑΕΠ το 1994 σε 4% το 1997).

Βαρύνουσα σημασία για την πορεία της χώρας προς την ΟΝΕ και την πολιτική σταθερότητα έχει η επιτυχής αντιμετώπιση της κερδοσκοπικής επίθεσης στη δραχμή το καλοκαίρι του 1994, χάρις στην πολιτική βούληση που επιδεικνύεται και στους επιδέξιους χειρισμούς της Τράπεζας της Ελλάδος. Η διατήρηση της σταθερότητας του εθνικού νομίσματος σηματοδοτεί την πολιτική βούληση για εμμονή στην οικονομική στρατηγική που έχει χαραχθεί. Ταυτόχρονα, όμως, προσδίδει πολιτική αξιοπιστία στην κυβέρνηση του Ανδρέα Παπανδρέου, δεδομένου ότι πολλές φορές το ΠΑΣΟΚ είχε κατηγορηθεί ότι αδυνατούσε να διαφυλάξει τη σταθερότητα της δραχμής.³⁷

Εκτός από τις μακροοικονομικές μεταρρυθμίσεις, η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ προχώρησε και σε μικροοικονομική αναδιάρθρωση. Οι στόχοι της βιομηχανικής πολιτικής, υπό την ευθύνη του Κ. Σημίτη, αλλάζουν ριζικά και η έμφαση μετατίθεται από τις κάθετες-κλαδικές πολιτικές στις πολιτικές ανοικτής αγοράς και οριζοντίων δράσεων. Διαμορφώνεται, επίσης, μια συναινετική στρατηγική για το μέλλον της ελληνικής βιομηχανίας, ενώ ψηφίζεται και ο σημαντικός νόμος για τις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας. Η βιομηχανική πολιτική αποτυπώνεται στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Βιομηχανίας, το οποίο αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του Β' ΚΠΣ 1994-99 και περιλαμβάνει μέτρα για τη βελτίωση των βασικών υποδομών, την προώθηση των ιδιωτικών επενδύσεων, τον εκσυγχρονισμό των επιχειρήσεων, τη στήριξη των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων και τη βελτίωση του ανθρώπινου κεφάλαιου. Την ίδια περίοδο δημιουργείται το Εθνικό Δίκτυο Έρευνας και Τεχνολογίας, με υποστήριξη της ΓΓΕΤ του Υπουργείου Βιομηχανίας, Ενέργειας και Τεχνολογίας σε συνεργασία με το ΕΜΠ, που θα αποτελέσει τη βάση για τη δημιουργία υπερσύγχρονων και υπερυψηλών ταχυτήτων ηλεκτρονικών υποδομών στα ελληνικά πανεπιστήμια και ερευνητικά κέντρα.

Μεγάλη σημασία αποκτά και η σταδιακή αποκατάσταση της εμπιστοσύνης του ιδιωτικού τομέα. Στις αποκρατικοποιήσεις, το ΠΑΣΟΚ αποδεικνύεται πιο αποτελεσματικό από τη ΝΔ. Υιοθετεί τη βαθμιαία και σταδιακή πολιτική αποκρατικοποιήσεων μέσω μετοχοποιήσεων και πετυχαίνει να πείσει τα εργατικά συνδικάτα να αποδεχθούν την πολιτική της μετοχοποίησης κατά φάσεις, ενώ πραγματοποιείται και η πρώτη ιδιωτικοποίηση επί κυβερνήσεως ΠΑΣΟΚ, με την πώληση- με άσφorges διαδικασίες- των Ναυπηγείων του Νεωρίου στη Σύρο.

Ιδιαίτερα σημαντική μεταρρυθμιστική τομή στο χώρο της δημόσιας διοίκησης για τη προώθηση της αξιοκρατίας των προσλήψεων στο Δημόσιο, αποτελεί η δημιουργία του ΑΣΕΠ, με την ψήφιση του αποκληθέντος και νόμου Πεπονή.

Οι οικονομικές μεταρρυθμίσεις αποκτούν ευρύτερη αποδοχή παρά τον περιοριστικό τους χαρακτήρα. Αυτό μπορεί να αποδοθεί σε διάφορους λόγους: Η φτωχή μακροοικονομική επίδοση κατά τη δεκαετία του 1980 -ως αποτέλεσμα των αναποτελεσματικών πολιτικών και διεθνών συγκυριών- και η ανεπαρκής εφαρμογή των πολιτικών στις αρχές της δεκαετίας του 1990, δημιουργούν συνθήκες συναίνεσης και γενικής στήριξης της πολιτικής της σταθεροποίησης και ανάπτυξης που ακολουθείται με μεγάλη συνέπεια από το 1996, αν και οι απαρχές της βρίσκονται στην περίοδο 1994-95.

³⁷ Υπενθυμίζουμε τη δήλωση του Ανδρέα Παπανδρέου προεκλογικά, ότι δεν υπάρχει θέμα με την ισοτιμία της δραχμής στο οικονομικό πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ.

Οι απαιτούμενες μεταρρυθμίσεις και ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός της κυβερνητικής πολιτικής αντιμετωπίζονται από τα συνδικάτα όσο και από τα πολιτικά κόμματα (με ελάχιστες εξαιρέσεις) ως μονόδρομος. Επιπλέον, η διακυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ αποκτάει αυξανόμενη αποδοχή εξαιτίας της σταδιακής συρρίκνωσης του λαϊκισμού, που ήταν ιδιαίτερα έντονος στη δεκαετία του 1980, και της συνέπειας λόγων και έργων στην οικονομική πολιτική που αυξάνεται κατακόρυφα με τις κυβερνήσεις Σημίτη. Το ΠΑΣΟΚ φαίνεται ότι καταφέρνει σε μεγάλο βαθμό να αποκτήσει την εμπιστοσύνη και τη στήριξη τόσο του βιομηχανικού κόσμου όσο και του κόσμου της εργασίας και των εργατικών συνδικάτων. Τέλος, όπως προαναφέρθηκε, οι σημαντικές εισοδηματικές μεταβιβάσεις και οι αναδιανεμητικές επιδράσεις του ΚΠΣ συμβάλλουν στη σχετική αποδοχή και στην επιτυχία της πολιτικής που ακολουθείται.

Αυτή η μεταστροφή οριστικοποιείται στο συνέδριο του κόμματος τον Ιούνιο του 1996, το οποίο συμπίπτει με το θάνατο του Α. Παπανδρέου. Η ηγεσία και του Κόμματος, μετά την ηγεσία της κυβέρνησης, περνάει στον Κώστα Σημίτη, ο οποίος ηγείτο της εσωκομματικής αντιπολίτευσης και ανέκαθεν υποστήριζε την ευρωπαϊκή προοπτική της χώρας.

Αποφεύγεται έτσι, ένα δυαδικό σχήμα στην κορύφηση της ηγεσίας κυβέρνησης και κυβερνώντος κόμματος, που μάλλον θα δυσκόλευε ή και θα ανέκοπτε την πορεία αναστροφής της επικίνδυνης στασιμότητας και επιτάχυνσης της ανάπτυξης που ακολούθησε στην οκταετία 1996-2004, με δεδομένη και τη σχέση των τότε ηγεσιών της Νέας Δημοκρατίας.

5. Συμπεράσματα

Ο σχεδιασμός και η άσκηση οικονομικής και αναπτυξιακής πολιτικής επηρεάζεται σημαντικά και από την **προηγούμενη ιστορική διαδρομή** του τρόπου άσκησης της οικονομικής πολιτικής σε κάθε χώρα. Το «παρελθόν» της ίδιας της οικονομικής και αναπτυξιακής πολιτικής έχει την αυτοτέλειά του, ασκεί το βάρος του, επιβάλλει σε πολλές περιπτώσεις τους καταναγκασμούς του στη «μεγαλύτερη διάρκεια» και επιδρά στα χαρακτηριστικά γνωρίσματά της διαχρονικά. Αυτή η «κληρονομιά» για την άσκηση της οικονομικής και αναπτυξιακής πολιτικής στην εποχή της πρωθυπουργικής θητείας του Ανδρέα Παπανδρέου -στη διαμόρφωσή της οποίας συνέβαλαν από την ιδιαίτερη σκοπιά τους τόσο ο Κωνσταντίνος Καραμανλής όσο και ο Ανδρέας Παπανδρέου- μπορεί να προσεγγιστεί μέσα από μια σειρά ερωτημάτων:

α) Πώς το κλίμα και η περιρρέουσα ατμόσφαιρα της εποχής της μεταπολίτευσης συνέβαλαν στη διαμόρφωση συγκεκριμένων χαρακτηριστικών γνωρισμάτων του καθεστώτος άσκησης οικονομικής και αναπτυξιακής πολιτικής;

β) Ποια, είναι τα βασικά γνωρίσματα- που επιβεβαιώνονται και από τις μετέπειτα εξελίξεις- που χαρακτηρίζουν το μεταπολιτευτικό καθεστώς άσκησης οικονομικής πολιτικής;

γ) Ποια τα μονιμότερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του μεταπολεμικού υποδείγματος άσκησης οικονομικής και αναπτυξιακής πολιτικής που επιβιώνουν στη μεταπολίτευση και ποιά ανατρέπονται;

δ) Πώς οι δομικοί καταναγκασμοί στο πλαίσιο των οποίων λειτουργεί η ελληνική οικονομία στην εποχή της μεταπολίτευσης επηράζουν και διαμορφώνουν τα όρια άσκησης οικονομικής πολιτικής;

5.1. Τα δομικά χαρακτηριστικά του μεταπολιτευτικού υποδείγματος οικονομικής και αναπτυξιακής πολιτικής

Δύο είναι τα κύρια χαρακτηριστικά του γνωρίσματα. του μεταπολιτευτικού κλίματος.

Πρώτον, αναπτύσσονται εύλογες και ισχυρές κοινωνικές πιέσεις για αναδιανομή του εισοδήματος και του πλούτου, που για πρώτη φορά στην ιστορία του νεότερου ελληνικού κράτους μπορούν να εκδηλωθούν τόσο ελεύθερα και ανεμπόδιστα. Έτσι, στο μεταπολιτευτικό περιβάλλον, αναδεικνύονται και υποστηρίζονται δυναμικά κοινωνικά αιτήματα συμπιεσμένα για χρόνια, που εν τω μεταξύ έχουν διογκωθεί και εξαιτίας των αρνητικών επιδράσεων της διεθνούς κρίσης και της καταστροφικής πολιτικής της δικτατορίας.³⁸

Δεύτερον, σημειώνεται λόγω της κατάρρευσης της δικτατορίας- αλλά και του κυρίαρχου ιδεολογικού κλίματος που διευκόλυνε την εγκαθίδρυσή της- μια ισχυρή μετατόπιση του ιδεολογικού και πολιτικού εκκρεμούς σχηματικά προς τα αριστερά και προς την κρατούσα δυτικοευρωπαϊκή μεταπολεμική συναίνεση στο πεδίο της οικονομικής πολιτικής. Διαμορφώνεται έτσι ένα μονιμότερο χαρακτηριστικό γνώρισμα της μεταπολεμικής οικονομικής πολιτικής. Πρόκειται για τη χρονική υστέρηση που εμφανίζει το υπόδειγμα άσκησης αναπτυξιακής πολιτικής – και ειδικότερα αναφορικά με τον κοινωνικό και αναπτυξιακό ρόλο του κράτους στην οικονομία- στην Ελλάδα σε σύγκριση με το αντίστοιχο κυρίαρχο δυτικοευρωπαϊκό υπόδειγμα (με τις διάφορες παραλλαγές του) (Caloghirou-Ioannides-Lyberaki, 1995). Στο πλαίσιο της μακροχρόνιας αυτής τάσης, υιοθετούνται στη μεταπολιτευτική περίοδο πολιτικές που είχαν ασκηθεί- και μάλιστα με επιτυχία σε άλλες δυτικοευρωπαϊκές χώρες- σε προηγούμενες, όμως, χρονικές φάσεις (ιδίως στις δεκαετίες του 1950 και 1960).

Οι πολιτικές αυτές είχαν ως κυρίαρχο χαρακτηριστικό γνώρισμα την ενεργό παρουσία του κράτους στην οικονομία μέσω ενός φάσματος διαφορετικών λειτουργιών, όπως του κράτους ως παραγωγού, ως αγοραστή, ως διαχειριστή της ζήτησης και γενικότερα ως διαμορφωτή πολιτικής. Το πρόβλημα, στην ελληνική περίπτωση, είναι ότι οι πολιτικές αυτές ακολουθούνται με σημαντική καθυστέρηση, από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και με αυξανόμενη ένταση στη δεκαετία του 1980.

Κατ'αυτόν τον τρόπο, αναδεικνύεται σταδιακά μια νέα ασυμβατότητα του ελληνικού υποδείγματος με το νέο υπό διαμόρφωση ευρωπαϊκό. Η οικονομική πολιτική στην Ελλάδα ανακαλύπτει το μεταπολεμικό δυτικοευρωπαϊκό αναπτυξιακό υπόδειγμα, όταν πιά η ελληνική οικονομία εισέρχεται σε μια τροχιά εντεινόμενης διεθνοποίησης και ενσωμάτωσης στην ΕΟΚ. Τότε, όμως, το μεταπολεμικό υπόδειγμα ανάπτυξης των ήδη ανεπτυγμένων δυτικών οικονομιών δέχεται ισχυρές ανταγωνιστικές πιέσεις, η «κεϋνσιανή συναίνεση» αμφισβητείται και ο ρόλος του κράτους επαναπροσδιορίζεται.

Στην περιρρέουσα, λοιπόν, ατμόσφαιρα της εποχής της μεταπολίτευσης και υπό την πίεση των αντίστοιχων μετατοπίσεων στο επίπεδο των κοινωνικών δυνάμεων και της αντίστοιχης πολιτικής επιρροής, η οικονομική πολιτική αποκτά, ως αποτέλεσμα μιας

³⁸ Ειδικότερα, «η πολιτική των τελευταίων τεσσάρων ετών του δικτατορικού καθεστώτος που είχε επιτείνει τις, ήδη μεγάλες ανισότητες, έκανε το αίτημα για αναδιανομή ακόμη επιτακτικότερο» **ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ ΤΥΠΟΥ**

σχεδόν αδήριτης ανάγκης, δύο χαρακτηριστικά γνωρίσματα, που θα την προσδιορίσουν για τα επόμενα δέκα τουλάχιστον χρόνια. Τη μεγάλη επέκταση της κρατικής οικονομικής παρουσίας και δραστηριότητας και την έντονη προσπάθεια να καλύψει χρονίζοντα κοινωνικά αιτήματα αναδιανομής του εισοδήματος και του πλούτου αλλά και ευρύτερων κοινωνικών παροχών.

Στην προσπάθειά της να διαχειριστεί τις εύλογες κοινωνικές πιέσεις σε ένα περιβάλλον δυσμενών και μεταβαλλόμενων εξωτερικών συνθηκών, αναδεικνύεται και ένα είδος **μυωπίας της δημόσιας πολιτικής**, που υποτιμάει την **έκταση** και την **ταχύτητα** των επερχόμενων οικονομικών και τεχνολογικών εξελίξεων και τις συνδεόμενες με αυτές ανταγωνιστικές πιέσεις πάνω στο παραγωγικό σύστημα της χώρας. Στο πλαίσιο αυτό, αναδεικνύεται ένας τρόπος αντιμετώπισης κρίσιμων διαρθρωτικών προβλημάτων (επιχειρήσεων και κλάδων) που θέτει ως πρώτιστο κριτήριο την αποφυγή του πολιτικού κόστους. Δυστυχώς, η προσέγγιση αυτή τελικώς καταλήγει σε πολλές περιπτώσεις στη μεγέθυνση του αναπτυξιακού και κοινωνικού κόστους. Έτσι, μετατίθενται χρονικά ή αναβάλλονται επ'αόριστον αποφάσεις έγκαιρης και σχεδιασμένης αναδιάρθρωσης με ταυτόχρονη αντιμετώπιση των παρενεργειών της στην απασχόληση και την οικονομική δραστηριότητα, ιδίως συγκεκριμένων περιοχών. Το αποτέλεσμα αυτής της τακτικής είναι να υποκαθίσταται η μελετημένη και έγκαιρη δημόσια παρέμβαση από αναγκαστικές κινήσεις, που επιβάλλει μια αδήριτη δαρβινικού τύπου εξέλιξη που προσδιορίζεται αποκλειστικά από την πίεση των δυνάμεων της παγκόσμιας αγοράς και των τάσεων του νέου διεθνούς καταμερισμού εργασίας.

Τέλος, μια ακόμη σημαντική ανατροπή των σταθερών της μεταπολεμικής οικονομικής πολιτικής είναι η δραστική αλλαγή στο καθεστώς σταθερής ισοτιμίας, που είχε επιτευχθεί από το 1953, με την πρόσδεση της δραχμής στο δολλάριο. Μετά την κατάρρευση του συστήματος σταθερών διεθνών ισοτιμιών του Bretton Woods το 1971, η δραχμή αποδεσμεύεται τον Μάρτιο του 1975 από το δολλάριο και εισέρχεται στο καθεστώς κυμαινόμενης ισοτιμίας. Η απόφαση αυτή εγκαινιάζει μια «εποχή αλλεπάλληλων υποτιμήσεων και διολισθήσεων της δραχμής» καθώς «παρέχει μεγάλη ευχέρεια ελιγμών στην αντιμετώπιση των βραχυχρονίων διακυμάνσεων της οικονομίας» σε μια περίοδο που «οι πολιτικές ηγεσίες της περιόδου 1974-90 δεν ήθελαν τους περιορισμούς στην άσκηση της νομισματικής πολιτικής που συνεπάγεται η υποχρέωση στήριξης της ισοτιμίας» με τελικό αποτέλεσμα «ο στόχος της νομισματικής σταθερότητας είχε περάσει σε δεύτερη μοίρα» (Ιορδάνογλου, 2004, σ. 72).

5.2. Συνέχεια αλλά και τομή με την οικονομική πολιτική του μεταπολιτευτικού Καραμανλή

Στην πράξη, η οικονομική πολιτική του Ανδρέα Παπανδρέου στη δεκαετία του 1980, παρά τις σημαντικές διαφορές (στις ιδεολογικές αναφορές, στο στυλ, στο περιεχόμενο, τις προτεραιότητες, τις στρατηγικές επιδιώξεις, το βάθος των παρεμβάσεων, τις οικονομικές νοοτροπίες που καλλιεργήθηκαν, αλλά και τον τρόπο πολιτικής διαχείρισης των οικονομικών συγκρούσεων) που έχει με τη νεοδημοκρατική πολιτική, εμφανίζει και ορισμένες σημαντικές ομοιότητες με την ασκηθείσα από τον Κωνσταντίνο Καραμανλή οικονομική πολιτική κατά την περίοδο 1974-1980. Οι ομοιότητες εντοπίζονται κυρίως στις πτυχές της οικονομικής πολιτικής που θεωρήθηκαν από τον παραδοσιακό βιομηχανικό κόσμο της χώρας ότι συνιστούν «σοσιαλμανία». Αναδεικνύονται, έτσι, εκτός από τις τομές, και ουσιαστικά στοιχεία

συνέχειας. Η σημαντικότερη ομοιότητα εντοπίζεται στη σημασία που αποδίδεται πιά στον αναπτυξιακό - παρεμβατικό ρόλο του κράτους. Ενδιαφέρον παρουσιάζει όμως και η αναλογία, παρά την ενδεχομένως διαφορετική επιδίωξη και κυρίως διαφορετική ένταση, στον τρόπο χειρισμού της εισοδηματικής πολιτικής.

Αναφορικά, με τον αναπτυξιακό ρόλο του κράτους, είναι γεγονός ότι από το 1974 και ύστερα, με πρωτοβουλίες των κυβερνήσεων Καραμανλή συγκροτήθηκαν μια σειρά από θεσμούς που υποστηρίζουν τη διαμόρφωση μιας ενεργού δημόσιας πολιτικής- αλλά και παρέμβασης- για την ανάπτυξη,³⁹ ενώ παράλληλα αναπτύσσεται η κρατική επιχειρηματική δραστηριότητα στη βιομηχανία, αλλά και ευρύτερα. Η πολιτική αυτή του κράτους ως παραγωγού και φορέα επιχειρηματικής δραστηριότητας εκφράζεται με τη μορφή:

α) της κρατικοποίησης υφισταμένων επιχειρήσεων (Ομίλος Επιχειρήσεων της Εμπορικής Τράπεζας, Ολυμπιακή Αεροπορία, Ελληνικά Διύλιστήρια Ασπροπύργου, αστικές συγκοινωνίες Αθηνών-Πειραιώς και Ηλεκτρικοί Σιδηρόδρομοι Αθηνών-Πειραιώς), και

β) της δημιουργίας νέων επιχειρήσεων και ειδικότερα στους τομείς αξιοποίησης του ορυκτού πλούτου της χώρας (ΕΛΕΒΜΕ, ΔΕΠ, ΜΑΒΕ, ΕΒΙΑΜ Κ.Α.), της παραγωγής ηλεκτρονικού και τηλεπικοινωνιακού υλικού (ΕΛΒΗΛ) και της αμυντικής βιομηχανίας (ΕΒΟ, ΕΑΒ) .

Η εξέλιξη αυτή οδηγεί σε αντιστροφή της τάσης στασιμότητας ή/και απεμπλοκής αναφορικά με τη συμμετοχή του κράτους στη βιομηχανική δραστηριότητα, που παρατηρείται κατά την περίοδο της δικτατορίας (1967-74). Όπως δε έχουμε ήδη επισημάνει, συμβαδίζει, με σημαντική όμως χρονική υστέρηση, με την τάση που επικραούσε στη Δυτική Ευρώπη και τον υπόλοιπο ανεπτυγμένο καπιταλιστικό κόσμο κατά τις δεκαετίες του '50 και του '60, όπου η κρατική επιχειρηματική δραστηριότητα εθεωρείτο αυτονόητη και αναγκαία οικονομική επιλογή.

Ο μεταπολιτευτικός Κωνσταντίνος Καραμανλής, που σαφώς έχει επηρεαστεί από το γκωλικό μοντέλο για τον οικονομικό ρόλο του κράτους (ένα είδος κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού) στη διάρκεια της υπερδεκαετούς μόνιμης διαμονής του στη Γαλλία προωθεί συγκεκριμένες κρατικοποιήσεις, ιδρύει κρατικούς αναπτυξιακούς θεσμούς για την υλοποίηση μεγάλων βιομηχανικών, ενεργειακών και τεχνολογικών επενδύσεων, δημιουργεί μian εθνική αμυντική κρατική βιομηχανία και ταυτόχρονα προχωρεί στην εκκαθάριση λογαριασμών με ορισμένους επιχειρηματίες που συνεργάστηκαν με τη δικτατορία (Ανδρεάδης, Νιάρχος). Ο ίδιος αιτιολογεί την επιλογή του σχετικά με την ενεργό ανάμειξη του κράτους στη βιομηχανική και την οικονομική δραστηριότητα με προσφυγή στο έδαφος του οικονομικού πραγματισμού. Έτσι, την άμεση εμπλοκή του κράτους στην παραγωγική και επενδυτική δραστηριότητα την χαρακτηρίζει επιβεβλημένη από τα ίδια τα πράγματα, προκειμένου όπως λέει να καλύψει την απροθυμία ή/και την αδυναμία της ιδιωτικής πρωτοβουλίας να συνεχίσει τη δραστηριότητά της σε ορισμένους τομείς (π.χ. πετρέλαια, αεροπορικές συγκοινωνίες) ή να αναλάβει νέες δραστηριότητες με ρίσκο (στην αξιοποίηση του ορυκτού πλούτου, σε τομείς νέων τεχνολογιών κ.α.). Επίσης, ο Καραμανλής θεωρεί αυτονόητη τη συμμετοχή του κράτους στην αμυντική βιομηχανία για λόγους εθνικής ασφαλείας ιδίως μετά την προδοσία της Κύπρου και την επιδείνωση των ελληνοτουρκικών σχέσεων.

³⁹ Επιτροπή Παρακολούθησης Τιμών Εισαγωγών- Εξαγωγών (ΕΠΕΤΕΕ), Εθνικό Συμβούλιο Ενέργειας, Κτηματική Εταιρεία του Δημοσίου, ΔΕΠΟΣ κ.α.

Είναι προφανές ότι στην οικονομική στρατηγική του Ανδρέα Παπανδρέου και του ΠΑΣΟΚ ο ενεργός ρόλος του κράτους στη βιομηχανική ανάπτυξη πηγάζει πολύ μακρύτερα από μια επιβεβλημένη εκ των πραγμάτων επιλογή, και συνδέονται με θεμελιώδεις ιδεολογικές και πολιτικές επιλογές για τον ρόλο του κράτους στην οικονομία και τον κοινωνικό μετασχηματισμό που επαγγέλλεται. Ασκεείται, έτσι, ένας έντονος κρατικός παρεμβατισμός και ακτιβισμός, περισσότερο επενδεδυμένος θεωρητικά και χρωματισμένος ιδεολογικά. Η «σοσιαλμανία» της δεκαετίας του 1970 ως μια πολιτική ανάγκης προς αντιμετώπιση της επενδυτικής απραξίας του ιδιωτικού τομέα υποκαθίσταται μετά το 1981, και ιδίως κατά την περίοδο 1982-1985, με μια «ενεργητική πολιτική παρέμβασης για τον κρατικό έλεγχο και τον μετασχηματισμό της ελληνικής οικονομίας». Η διαφορά αυτή αντανακλάται και στο περιεχόμενο και στον τρόπο διαχείρισης της κρατικής παρέμβασης, και ασφαλώς και στη ρητορική που τη συνοδεύει. Επιπροσθέτως, η υιοθέτηση μιας ενεργητικής κρατικής παρέμβασης- σε αντίθεση με παλαιότερες πολιτικές παθητικής προστασίας της εγχώριας βιομηχανίας- αποβλέπει στη μεγαλύτερη τεχνολογική και παραγωγική εμβάθυνση της αναπτυξιακής διεργασίας, ιδίως μέσω της πολιτικής για την αύξηση της εγχώριας παραγωγής και το άνοιγμα του πακέτου της τεχνολογίας στις κρατικές αγορές και τα μεγάλα ενεργειακά και βιομηχανικά έργα, αλλά και ευρύτερα με την προσπάθεια ενίσχυσης της τεχνολογικής συνιστώσας της ανάπτυξης.⁴⁰ Ο Ανδρέας Παπανδρέου, πέρα από την ενδυνάμωση της κρατικής παρουσίας και παρέμβασης στην αναπτυξιακή διεργασία, προχώρησε, επίσης, στο ξεκίνημα της κυβερνητικής του θητείας, το 1982, σε συγκεντρωμένες χρονικά εξαιρετικά υψηλές αυξήσεις ιδίως στους χαμηλόμισθους με τρεις στόχους: α) να ικανοποιήσει την δυνάμενη πια να εκδηλωθεί- σε συνθήκες δημοκρατίας- ισχυρή κοινωνική πίεση για αναδιανομή του εισοδήματος, β) να χρωματίσει στο ξεκίνημά της την κυβερνητική του πολιτική του με ένα ισχυρό συμβολικό μήνυμα κοινωνικού ενδιαφέροντος, αλλά και γ) να αναζωογονήσει την εγχώρια παραγωγή, ελπίζοντας ότι η ζήτηση που θα εκδηλωθεί από τις πιο αδύναμες οικονομικά κοινωνικές ομάδες θα κατευθυνθεί προς τα εκεί. Και πάλι, η ιδιαίτερος γενναιόδωρη αυτή αύξηση των μισθών έχει κοινά στοιχεία με την- ασφαλώς μικρότερης έντασης και μεγαλύτερης διασποράς στον χρόνο- εισοδηματική πολιτική του Κωνσταντίνου Καραμανλή της περιόδου 1975-1978. Ο Καραμανλής άσκησε μια πολιτική αύξησης μισθών, στη διάρκεια μιας τετραετίας, που υπερέβαινε σημαντικά την αύξηση της παραγωγικότητας για δύο παρεμφερείς λόγους. Πρώτον, για να αντισταθμίσει την υστέρηση των μισθών έναντι της παραγωγικότητας στα χρόνια της χουντικής επταετίας και ειδικότερα για να καλύψει τη διάβρωση των εισοδημάτων, ιδίως των χαμηλόμισθων μισθωτών και χαμηλοσυνταξιούχων, που οφείλονταν στον υψηλό πληθωρισμό του τέλους της δικτατορίας 1973-74. Δεύτερον, για να εξασφαλίσει κοινωνική ειρήνη ενόψει της αίτησης ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ. Είναι χαρακτηριστική, της σημασίας των κινήσεων αυτών στην εισοδηματική πολιτική, η εμπειρικά τεκμηριωμένη διαπίστωση (Τσακλόγλου & Μητράκος ■) ότι στη μεταπολιτευτική Ελλάδα, η μεγάλη μείωση της οικονομικής ανισότητας και της φτώχειας πραγματοποιείται στην περίοδο 1974-1982, ενώ έκτοτε η κοινωνική ανισότητα και η σχετική φτώχεια παραμένουν πρακτικά σε

⁴⁰ Για παράδειγμα, δημιουργία νέων ερευνητικών και τεχνολογικών θεσμών, όπως ερευνητικών ινστιτούτων, κρατικών εταιρειών engineering, θεσμοθέτηση αρχικά του υπουργείου Έρευνας και Τεχνολογίας που αργότερα μετασχηματίζεται σε Γενικής Γραμματείας Έρευνας και Τεχνολογίας, κλαδικές τεχνολογικές εταιρείες.

σταθερό επίπεδο, με κάποιες μικροδιακυμάνσεις και μετατόπισή τους κυρίως στο εσωτερικό των κοινωνικών ομάδων.⁴¹

Όμως, η Αλλαγή του 1981, εξέφρασε ή/και επέφερε και ουσιαστικές ανακατατάξεις στους πολιτικο-κοινωνικούς συσχετισμούς, στο πολιτικό κλίμα και ασφαλώς και στην οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της χώρας. Δημιουργείται ένα κοινωνικο-πολιτικό πλαίσιο με περισσότερες συνδικαλιστικές ελευθερίες (με την κατάργηση των νόμων 330 και 643), και με την αποτύπωση ενός νέου συσχετισμού στην κορυφή της ηγεσίας της ΓΣΕΕ. Η σχετική διεργασία εγκαινιάζεται με τη δικαστική εκδίωξη της παλαιάς ηγεσίας και τον διορισμό από το πρωτοδικείο προσωρινής διοίκησης με υπερεκπροσώπηση της συνδικαλιστικής παράταξης του ΠΑΣΟΚ. Η διαδικασία που επιλέγεται αν και συνιστά στην ουσία της μια «ανορθόδοξη και αυταρχική κυβερνητική παρέμβαση» εκλαμβάνεται από τη μεγάλη πλειοψηφία των εργαζομένων ως «το αναγκαίο τίμημα για την αυγή μιας νέας περιόδου ανάπτυξης του συνδικαλιστικού κινήματος» (Βούλγαρης, 2001, σ. 194) λόγω και της πολύ μικρής νομιμοποίησης μεταξύ των εργαζομένων της παλαιάς διοίκησης της ΓΣΕΕ, που δεν εκφράζει πλέον τους νέους συσχετισμούς. Γενικότερα, είναι γεγονός ότι ο θεσμικός εκδημοκρατισμός στους χώρους της παραγωγής και της εργασίας, παρά τον αέρα της μεταπολίτευσης, δεν είχε ολοκληρωθεί. Άλλωστε, στο πεδίο αυτό, παρά τη μεγάλη τομή της μεταπολίτευσης, η Ελλάδα υστερούσε ακόμη σημαντικά έναντι των εργατικών δικαιωμάτων άλλων χωρών της ΕΟΚ.

Επιπροσθέτως, σημαντική απόκλιση συνεχίζει να υπάρχει, ακόμη και μετά τη μεταπολίτευση, σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '70, μεταξύ του κλίματος που επικρατεί στα μεγάλα αστικά κέντρα και στην επαρχία και κυρίως ως προς τον τρόπο πρόσληψης από τους ίδιους τους πολίτες και τις τοπικές κοινωνίες των ελευθεριών τους και της δυνατότητας άσκησης των δικαιωμάτων τους ιδίως στον εργασιακό χώρο. Γενικότερα, με την άνοδο του Ανδρέα Παπανδρέου και του ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση επέρχεται μια σημαντική μετατόπιση στον συσχετισμό μεταξύ των οικονομικών/ επιχειρηματικών δυνάμεων με τις πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις. Ειδικότερα, οι δυνάμεις της εργασίας αποκτούν μια ισχυρότερη θέση σε σχέση με τις εργοδοτικές δυνάμεις, που ήταν για δεκαετίες διαφορετικά μαθημένes. Αλλά και η πολιτική επιρροή ενός μεγάλου τμήματος του πληθυσμού που είχε αποκλειστεί- για λόγους φρονημάτων- από πολλές λειτουργίες και δραστηριότητες του δημοσίου τομέα και της οικονομικής και κοινωνικής ζωής του τόπου γενικότερα αυξάνεται σημαντικά.

Η σχέση του Ανδρέα Παπανδρέου με τους βιομηχάνους γίνεται πιο συγκρουσιακή- αν και με διακυμάνσεις- τουλάχιστον στο επίπεδο του κλίματος που διαμορφώνεται και της αντίστοιχης ρητορικής. Είναι χαρακτηριστικές οι συγκρούσεις του τότε υπουργού Εμπορίου Β. Κεδίκογλου με την Χαλυβουργική και του υπουργού Εθνικής Οικονομίας Γ. Αρσένη με την ΑΓΕΤ, ενώ είχε προηγηθεί και η αναποτελεσματική τελικώς «μάχη του τελάρου» με τους μεσάζοντες της αγοράς των αγροτικών προϊόντων. Επιπροσθέτως, εδραιώνεται ένα κλίμα και ένα πλαίσιο συν-διοίκησης στις ΔΕΚΟ με τους συνδικαλιστές, που έχουν άλλωστε στενές κομματικές εξαρτήσεις. Η εξέλιξη αυτή αποκλίνει σε αρκετές περιπτώσεις από ένα μοντέλο

⁴¹ Είναι ενδιαφέρον, πάντως, ότι κατά την κρίσιμη περίοδο 1994-2003, που συνδέεται με το εθνικής εβέλειας εγχείρημα για την ένταξη στην ΟΝΕ, η σχετική φτώχεια μειώνεται από το 23% στο 20%, ενώ αυξάνεται με υψηλούς ρυθμούς το ΑΕΠ και οι μισθολογικές αυξήσεις κινούνται σταθερά λίγο πάνω από τον πληθωρισμό [Βούλγαρης, ΤΑ ΝΕΑ, 4-5 Φεβρουαρίου 2006].

ουσιαστικής συμμετοχής των εργαζομένων στις στρατηγικές αποφάσεις των δημοσίων επιχειρήσεων, και συρρικνώνεται στην εμπλοκή σε θέματα καθημερινής λειτουργίας που συνδέονται κυρίως με τη «νομή της εξουσίας» στο πλαίσιο της επιχείρησης και την πελατειακή εξυπηρέτηση «ατομικών αιτημάτων». Στις συνθήκες και το κλίμα που διαμορφώνονται, αμβλύνεται το δικαίωμα ενιαίας διεύθυνσης και κατεύθυνσης της επιχείρησης- από την ορισμένη από την κυβέρνηση διοίκηση και την διοικητική ιεραρχία με βάση ένα στρατηγικό σχέδιο, με σημαντικές αρνητικές επιπτώσεις στο κόστος λειτουργίας και την έγκαιρη λήψη αποφάσεων. Ταυτόχρονα, σε πολλές αποφάσεις αγνοείται η ιδιαίτερη σκοπιά των χρηστών, καθώς η έμφαση δίδεται στα στενότερα συμφέροντα των εργαζομένων στη δημόσια επιχείρηση, με αποτέλεσμα μια αδυναμία θεώρησης του ευρύτερου δημοσίου συμφέροντος, ιδίως σε μια μακροπρόθεσμη προοπτική.

5.3. Προεραϊότητα στην πολιτική τακτική αντί της μακροχρόνιας οικονομικής στρατηγικής

Στις δεκαετίες του '70 και του '80 οι κρατούσες οικονομικές αντιλήψεις στο χώρο του ΠΑΣΟΚ και της Αριστεράς και όχι μόνον- κινούνται γύρω από ορισμένες εδραιωμένες και ευρέως δημοφιλείς πεποιθήσεις όπως είναι: η σχεδόν απόλυτη πίστη στον οικονομικό σχεδιασμό σε συνδυασμό με την έντονη δυσπιστία στις αγορές, αλλά και τις προθέσεις και την ικανότητα των επιχειρηματιών να συμβάλλουν στην αναπτυξιακή πορεία της χώρας, η αντιφατική στάση απέναντι στο βιομηχανικό φαινόμενο (από τη μια πλευρά η βιομηχανία θεωρείται ότι αποτελεί την παραγωγική βάση της αναπτυξιακής διεργασίας, από την άλλη η βιομηχανία ταυτίζεται με τα μεγάλα επιχειρηματικά συμφέροντα και επομένως η προώθησή της έρχεται σε αντίθεση με τα λαϊκά συμφέροντα), η αυξημένη πίστη στις δυνατότητες της κρατικής παρέμβασης και στην ανάγκη της κρατικής προστασίας για ευρύ φάσμα οικονομικών δραστηριοτήτων και κοινωνικών ομάδων, η μονομερής διάγνωση του χαρακτήρα και της φάσης εξέλιξης της ελληνικής κοινωνίας. Έτσι, όχι μόνον θεωρείται ότι η ανάπτυξη έχει σαφή και έντονα εθνικό χαρακτήρα, προϋποθέτει ένα κράτος σχεδόν «πανταχού παρόν» που ασκεί προγραμματισμό σε εθνική βάση και παρεμβαίνει με βασικό μοχλό τις μεγάλες δημόσιες επενδύσεις (π.χ. βιομηχανία, ενέργεια, τηλεπικοινωνίες) αλλά και γενικότερα «τις άμεσες αναπτυξιακές παρεμβάσεις στην παραγωγή, την προώθηση των εξαγωγών και το εμπόριο, τις κρατικές προμήθειες και το πιστωτικό σύστημα» (Αρσένης, 1987). Η θεώρηση αυτή εκδηλώνεται με διάφορες παραλλαγές που κινούνται από μια δημοκρατική εκδοχή του υπαρκτού σοσιαλισμού (Σημίτης, 2006, σ.49) ή του μη καπιταλιστικού τρόπου ανάπτυξης με λιγότερο ή περισσότερο κρατικιστικές εκδοχές, που όμως εκδηλώνονται σε ένα οικονομικό περιβάλλον αλληλεπίδρασης του «εθνικού κράτους» με την «εθνική οικονομία» που αντιστοιχεί περισσότερο στις συνθήκες της περιόδου 1945-1973.

Στο πλαίσιο αυτό, η οικονομική και αναπτυξιακή πολιτική και πρακτική των διαφόρων κυβερνήσεων του Ανδρέα Παπανδρέου δεν ήταν ούτε ομοιόμορφη, ούτε ενιαία στη ροή του χρόνου (Βούλγαρης, 2001, σ.156) και ασφαλώς δεν παρουσιάζει ομοιογενή οικονομική επίδοση. Αντιθέτως, εμφανίζει σταδιακές μετατοπίσεις, ρεαλιστικές προσαρμογές, απότομες μεταστροφές, συχνές παλινδρομήσεις και ασυνέχειες, ενώ συνδέεται με ένα πλέγμα επιτυχιών και αποτυχιών. Έτσι, στη διαδρομή της διακυβέρνησης της χώρας από τον Ανδρέα Παπανδρέου και το ΠΑΣΟΚ αναδεικνύονται σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς τους στόχους, το περιεχόμενο, τον λόγο αλλά και το στυλ άσκησης της πολιτικής για την οικονομία και την

ανάπτυξη. Συνολικά, η οικονομική φιλοσοφία και η οικονομική και αναπτυξιακή πολιτική του Ανδρέα Παπανδρέου διαγράφουν μια αντιφατική και παλινδρομική εξελικτική πορεία που ξεκινάει το 1981 από την πολιτική του «εθνικού κεϋνσιανισμού» και της «αυτοδύναμης ανάπτυξης» και μέσω της πολιτικής της οικονομικής σταθεροποίησης αλλά και της εν συνεχεία εγκατάλειψής της καταλήγει τελικώς το 1994 στην προώθηση μιας πολιτικής για την ένταξη της ελληνικής οικονομίας στην ΟΝΕ.

Για ορισμένους αναλυτές, ο Ανδρέας Παπανδρέου εκ των πραγμάτων ακολούθησε μια «τεθλασμένη πορεία» προς ένα κεντρικό κινούμενο στόχο, που ορισμένοι μέσα στην ευρύτερη προοδευτική παράταξη είχαν έγκαιρα υποδείξει, και που σίγουρα «εκ των υστέρων» αποδεικνύεται ο εφικτότερος και ο πλέον επιθυμητός. Για τους αναλυτές αυτούς, ο Ανδρέας Παπανδρέου αρχικά απάντησε με αναποτελεσματικό τρόπο στην κρίση ενός τύπου ανάπτυξης, για να στρίψει με κάποια καθυστέρηση (1985) ~~στην οικονομική πολιτική~~, να χαλαρώσει και πάλι στη συνέχεια (1988-89) και να επανέλθει τελικώς το 1994 στον ευρωπαϊκό στόχο της ένταξης στην ΟΝΕ με τη σταδιακή σταθεροποίηση της ελληνικής οικονομίας.⁴²

Για πολλούς υποστηρικτές του Ανδρέα Παπανδρέου, η πορεία που ακολουθήθηκε από την αλλαγή του 1981 έως τη δρομολόγηση της απόφασης για ένταξη της Ελλάδας στην ΟΝΕ το 1994 ήταν εν πολλοίς αναγκαστική, αφού έπρεπε με επιδέξιο τρόπο να διαχειριστεί εσωτερικούς περιορισμούς, βαθύτερες πεποιθήσεις, προεκλογικές δεσμεύσεις, κοινωνικές πιέσεις, σημαντικές και όχι πάντα εύκολο να προβλεφθούν διεθνείς αλλαγές και αντίστοιχους εξωτερικούς καταναγκασμούς. Ήταν, δηλαδή υποχρεωμένος, να ακολουθήσει μια πολιτική “stop and go”, με την έννοια ότι «οι πολιτικές πρωτοβουλίες συνειδητά ή ασυνείδητα έφταναν σε ένα όριο στο οποίο έπρεπε να παρθούν «διορθωτικές» αποφάσεις ώστε να ανατραπούν τα αποτελέσματα των πρωτοβουλιών που είχαν ληφθεί, ενώ μετά ξανάρχιζε ένας διος κύκλος» (Γιαννίτσης, 2005, σ.75).

Για ορισμένους άλλους (Μουζέλης, 1993), ο Ανδρέας Παπανδρέου έχασε μια ιστορική ευκαιρία για «έναν πραγματικό εκσυγχρονισμό δυτικού τύπου»- μια και ο εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα ήταν πάντα δυτικής προέλευσης- αποτυγχάνοντας «να εκμεταλλευθεί τις πραγματικές ευκαιρίες για μεταρρυθμίσεις που παρουσιάστηκαν στη δεκαετία του '80». Σύμφωνα, με την άποψη αυτή: «στις δεκαετίες του '70 και του '80 ούτε ο Ανδρέας Παπανδρέου, ούτε οι οπαδοί του, αλλά ούτε και η Αριστερά γενικότερα είχαν κάποια ξεκάθαρη άποψη για το είδος των μεταρρυθμίσεων που ήταν δυνατόν να γίνουν στη μεταδικτατορική Ελλάδα», «με δομένη την απέχθεια της Αριστεράς προς τις σοσιαλδημοκρατικές λύσεις» και «την ιδεολογική και πολιτική ευφορία που ακολούθησε την πτώση της χούντας».

⁴² Στο σημείο αυτό, ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναδρομή σε πρώιμες θέσεις του Ανδρέα Παπανδρέου στη δεκαετία του 1960, μετά την επάνοδό του στην Ελλάδα. Υποστήριζε, λοιπόν, το 1964 ότι «η απόφασις να συνδεθώμεν με την Ευρωπαϊκή Κοινήν Αγοράν αποτελεί επιλογήν γραμμής πορείας δια την χώραν». Και συνέχιζε: «Την κοινήν γνώμην δεν απησχόλησεν επαρκώς η άλλη όψις της συνδέσεως με την Ευρωπαϊκήν Κοινήν Αγοράν, ότι δηλαδή η Ελλάς θα αποτελέσει ισότιμον μέλος της Κοινότητας των Δημοκρατιών της Δύσεως. Και ότι, επομένως, θα κληθή να εκσυγχρονίση όχι μόνον την οικονομίαν της, αλλά επίσης και την κρατικήν της οργάνωσιν και την κοινωνικήν της διάρθρωσιν. Πρώτιστον χαρακτηριστικόν των χωρών της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας είναι ότι είναι Δημοκρατίαι. Η θεμελιώσις και η προώθησις των δημοκρατικών θεσμών εις την Ελλάδα, επομένως, πρέπει να καταστή κοινήν επιδίωξιν δι' όλους τους Έλληνας».

Για κάποιους άλλους, και μάλιστα αυτούς που συμπαθούσαν- από αριστερίστικη σκοπιά- ιδιαίτερα το ΠΑΣΟΚ των πρώτων χρόνων της μεταπολίτευσης, χάθηκε μια μοναδική ευκαιρία για το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας. Τέλος, για ορισμένους ισχυρούς επικριτές του, απλώς χάθηκε πολύτιμος χρόνος, αφού πρόκειται για μια «χαμένη δεκαετία οικονομικού λαϊκισμού» (Καζάκος, 2001) ή γενικότερα για μια «λαϊκιστική δεκαετία» (Clogg, 1993).

Όμως, πέρα από τις ιδιαίτερες εκτιμήσεις σημαντικών αναλυτών, ας ξαναγυρίσουμε στο έδαφος των πραγματικών δεδομένων. Στην ελληνική κοινωνία και οικονομία, οικοδομείται, μέσω της αλληλεπίδρασης αντικειμενικών καταστάσεων και υποκειμενικών επιλογών μια αλληλουχία σημαντικών προσδιοριστικών παραγόντων- εν πολλοίς έντονα αντικρουομένων- που σε κάποια στιγμή αυτονομούνται και θέτουν τα όρια μέσα στα οποία κινείται η οικονομική πολιτική του Ανδρέα Παπανδρέου και του ΠΑΣΟΚ. Οι πιο σημαντικοί από αυτούς είναι:

- οι κρατούσες- στο ΠΑΣΟΚ και την ιστορική Αριστερά και ευρύτερα στο «πνεύμα της εποχής»- οικονομικές αντιλήψεις για το αναπτυξιακό πρόβλημα της χώρας, στη διαμόρφωση των οποίων έχει συμβάλλει και ο ίδιος ο Ανδρέας Παπανδρέου,
- οι εξωτερικοί καταναγκασμοί ενός ραγδαία μεταβαλλόμενου διεθνούς οικονομικού περιβάλλοντος, στο οποίο όλο και περισσότερο εκτίθεται η ελληνική οικονομία,
- οι ενδογενείς περιορισμοί από την επιδείνωση του δημοσιονομικού προβλήματος της χώρας, που αποκτάει διαστάσεις μονιμότερου διαρθρωτικού προβλήματος,
- οι αδυναμίες προσαρμογής του εγχώριου παραγωγικού συστήματος στον εντεινόμενο διεθνή ανταγωνισμό,
- οι αυξημένες και πολλές φορές ασαφείς προσδοκίες σημαντικών κοινωνικών ομάδων και γενικότερα της κοινωνίας της μεταπολίτευσης και της αλλαγής που για πρώτη φορά αισθάνεται τόσο ελεύθερη να διεκδικήσει,
- οι πιέσεις της πολιτικής συγκυρίας και του εκλογικού κύκλου, και ασφαλώς
- η παράδοση που διαμορφώνεται από τις μεταπολιτευτικές επιλογές και τις αντίστοιχες συχνές κινήσεις βραχυπρόθεσμης πολιτικής σκοπιμότητας και εκλογικής τακτικής του ίδιου του Ανδρέα Παπανδρέου και του ΠΑΣΟΚ, που σε αρκετές περιπτώσεις συγκρούονται με κοινωνικά αναγκαίες μακροπρόθεσμες οικονομικές επιλογές.

Χαρακτηριστικό αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης των διαφόρων προσδιοριστικών παραγόντων αποτελεί η εναλλαγή επεκτατικής και περιοριστικής μακροοικονομικής πολιτικής, οι αλλαγές στη σύνθεση του μείγματος μακροοικονομικής και αναπτυξιακής πολιτικής και η συχνή αλλαγή αναπτυξιακών προτεραιοτήτων.

Η εμπειρική αυτή διαπίστωση έρχεται σε αντίθεση με μίαν αντίληψη γραμμικής συνέχειας και ενιαίας θεώρησης της περιόδου διακυβέρνησης του Ανδρέα Παπανδρέου στο πεδίο της οικονομικής και αναπτυξιακής πολιτικής. Η αντίληψη μιας ομοιογενούς και ενιαίας οικονομικής πολιτικής υιοθετείται τόσο από μια μερίδα υποστηρικτών του Ανδρέα Παπανδρέου όσο και από ορισμένους σφοδρούς επικριτές του. Οι δύο αυτές ομάδες, για διαφορετικούς προφανώς λόγους- και από διαφορετικές σκοπιές- προτιμούν μίαν ενιαία, αδιαφοροποίητη και χωρίς τομές θεώρηση τόσο των

οικονομικών αντιλήψεων του Ανδρέα Παπανδρέου όσο και κυρίως των πεπραγμένων του για την οικονομία. Οι μεν για να υποστηρίξουν ότι όλα ήταν «καλώς καμωμένα» και ενταγμένα σε ένα ενιαίο σχέδιο για την οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική πρόοδο, οι δε για να καταλήξουν στο εντελώς αντίθετο συμπέρασμα, ότι δηλαδή πρόκειται για μια απολύτως «χαμένη περίοδο» για την ελληνική οικονομία και κοινωνία.

Η περίπτωση είναι ανάγλυφος ο διαχωρισμός συγκεκριμένων γεγονότων ή της παράτασής τους, που προκάλεσαν αρνητικές επιπτώσεις στην οικονομία ή σφαίρα και άλλων επιλογών που η υιοθέτησή τους ήταν εν πολλοίς αναγκαία.

Όμως, πέρα από ερμηνείες προθέσεων και ιδεολογικές προκαταλήψεις, στην πράξη, ένα διαχρονικό χαρακτηριστικό γνώρισμα της οικονομικής ρητορικής και πρακτικής του Ανδρέα Παπανδρέου είναι ότι σχετικά συχνά ο ίδιος επιχειρεί σταδιακές ή απότομες αναπροσαρμογές ή ακόμη και ριζικές μεταβολές στη διακηρυγμένη αλλά και την ασκούμενη οικονομική πολιτική. Οι μετατοπίσεις αυτές οφείλονται σε δύο λόγους.

Ο πρώτος λόγος συνδέεται με την ανάγκη του Ανδρέα Παπανδρέου, ενόσω βρίσκεται στην κυβέρνηση, να ευθυγραμμίζει την οικονομική πολιτική του με την εκάστοτε αλλαγή της τρέχουσας πολιτικής και εκλογικής τακτικής του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η στροφή της οικονομικής πολιτικής στα τέλη του 1987, που ξεκινάει με την παραίτηση του Κώστα Σημίτη από το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας στις 23 Νοεμβρίου-όταν ο Ανδρέας Παπανδρέου, κατά την κατάθεση του κρατικού Προϋπολογισμού στη Βουλή, αλλάζει αιφνιδιαστικά γνώμη και τροποποιεί τη συμφωνημένη εισοδηματική πολιτική- και σφραγίζεται από τη γνωστή επιγραμματική διατύπωση του ίδιου του Ανδρέα Παπανδρέου «Τσοβόλα δώστα όλα».

Ο δεύτερος λόγος έχει να κάνει με την προσπάθειά του Ανδρέα Παπανδρέου να διαχειριστεί μια δυσεπίλυτη αντίφαση μεταξύ αυξημένων έως και μαξιμαλιστικών προσδοκιών και της εξελισσόμενης σκληρής οικονομικής πραγματικότητας. Στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης και της αλλαγής οι αντικειμενικά υπαρκτές αύξουσες προσδοκίες έχουν σε πολλές περιπτώσεις τεχνητά διογκωθεί από τον ίδιο τον Ανδρέα Παπανδρέου και το ΠΑΣΟΚ στο πλαίσιο της αντιπολιτευτικής τους ή/και της κυβερνητικής ή/και εκλογικής τακτικής τους (π.χ. η υπόσχεση για καλύτερες μέρες το 1985). Την ίδια ώρα η εξάντληση της δυναμικής του μεταπολεμικού αναπτυξιακού μοντέλου- παρά την αρχική αμυντική προσαρμογή του στις πιέσεις της πρώτης πετρελαϊκής κρίσης του 1973/74 και την απορρόφηση των αρνητικών συνεπειών της δικτατορίας- ενδυναμώνει την απαίτηση για αναγκαστική περαιτέρω δομική προσαρμογή της ελληνικής οικονομίας σε ένα ραγδαία μεταβαλλόμενο και ολοένα πιο ανταγωνιστικό διεθνές οικονομικό σκηνικό. Στην αδήριτη αυτή πίεση, εντάσσεται και η θεαματική στροφή στην οικονομική πολιτική του 1985 με την προώθηση της πολιτικής της οικονομικής σταθεροποίησης, που διεκόπη άδοξα, για να χρειαστούν πολλά χρόνια για να ξεκινήσει ξανά και ευτυχώς για τη χώρα να ολοκληρωθεί με την ένταξη στην ΟΝΕ.

Η κυβερνητική θητεία του Ανδρέα Παπανδρέου και του ΠΑΣΟΚ στο πεδίο της οικονομίας μπορεί να προσομοιωθεί με μια δύσκολη, συχνά παλινδρομική και εν τέλει εντόνως αντιφατική πορεία διαρκούς αναζήτησης μιας πολύπλοκης και διαχρονικά μεταβαλλόμενης ισορροπίας ανάμεσα σε ένα σύνθετο πλέγμα προσδιοριστικών παραγόντων και αντικρουομένων οικονομικών και κοινωνικών συμφερόντων και πολιτικών σκοπιμοτήτων. Σε αρκετές φάσεις της πορείας αυτής, ισχυρές κοινωνικές πιέσεις, υπερβολικές προσδοκίες και εκλογική τακτική

δυσχεραίνουν την υιοθέτηση μιας μακροχρόνιας οικονομικής στρατηγικής που θα βελτιώσει τη συνολική θέση της χώρας διεθνώς και την οικονομική κατάσταση της ελληνικής κοινωνίας σε μονιμότερη βάση. Η οικονομική λογική και πολιτική υποτάσσεται λοιπόν έντονα στις βραχυχρόνιες και στενές πολιτικές και κυρίως κομματικές σκοπιμότητες. Την έγκαιρη προειδοποίηση του οικονομικού επιστήμονα Ανδρέα Παπανδρέου, στο ξεκίνημα της δημόσιας παρουσίας του στην Ελλάδα το 1962, ότι τα μέτρα μιας καταστροφικής για την οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα, αποδίδουν μακροχρόνως, και επομένως δεν είναι τόσο αρεστά πολιτικά, όσο οι καθημερινές προσωρινές λύσεις δεν αφεύγετε τελικώς, ή και ενδεχομένως δεν θέλησε να αποφανεί ο πολιτικός Ανδρέας Παπανδρέου.

5. Βιβλιογραφικές αναφορές ()

- Αγγελόπουλος, Α. (1990), *Εκθεση της Επιτροπής Αγγελοπούλου για την ανάπτυξη και σταθεροποίηση της ελληνικής οικονομίας*, Αθήνα, Απρίλιος.
- Τράπεζα της Ελλάδος (1986, 1991), *Εκθεση του Διοικητή*, Αθήνα.
- Βούλγαρης, Γ. (2001), *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης: 1974-1990*, Αθήνα: Θεμέλιο
- Γιαννίτσης, Τ. (1983), *Η ελληνική βιομηχανία: Ανάπτυξη και κρίση*, Αθήνα, Gutenberg.
- Γιαννίτσης, Τ. (1988), *Η ένταξη στην ΕΚ και οι επιπτώσεις στη βιομηχανία και το εμπόριο*, Ιδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα.
- Γκαργκάνας, Ν., Τ. Θωμόπουλος, Κ. Σημίτης και Γ. Σπράος (1989), *Η πολιτική της οικονομικής σταθεροποίησης*, Γνώση, Αθήνα.
- Caloghirou, Y., St. Ioannides and L. Lyberaki (1993), "Crucial time-lags in the
- Caloghirou, Y., Y. Voulgaris and St. Zambarloukou (2001), "The Political Economy of Industrial Restructuring: Comparison of Greece and Spain", *Southern European Society and Politics*.
- Ζαμπαρλούκου, Στ. (1997), *Κράτος και οργανωμένη εργασία στην Ελλάδα, 1936-1991: Αθήνα, Σάκκουλας*.
- Καλογήρου, Γ. (1991), *Η σύζευξη της αγοραστικής δύναμης του κράτους με τη βιομηχανική δραστηριότητα: Η ελληνική περίπτωση (1968-1991, διδακτορική διατριβή, Αθήνα*.
- Καλογήρου, Γ. (1993), «Κρατικές αγορές, βιομηχανικές δομές και κρατικές πολιτικές στον ελληνικό χώρο», στο Τ. Γιαννίτσης (Εκδ.) *Βιομηχανική και τεχνολογική πολιτική στην Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα
- Καλογήρου, Γ. (1993), "Προβληματικές δομές στην ελληνική βιομηχανία: Η δημιουργία του προβλήματος και η προσπάθεια επίλυσής του", στο Τ. Γιαννίτσης (Εκδ.) *Βιομηχανική και τεχνολογική πολιτική στην Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Lolos, S. (1998), "Success or Failure of Economic Policies: The Experience of Greece and Portugal", *Comparative Economic Studies*, 40, 1.
- Λώλος, Σ. (2001), "Ευρωπαϊκοί διαρθρωτικοί πόροι: Ο ρόλος τους στην ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας", *Οικονομικό Δελτίο*, Τράπεζα της Ελλάδος, 17, Ιούλιος.
- Λώλος, Σ. και Λ. Παπαγιαννάκης (1993), *Η ελληνική βιομηχανία στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα*, Ακαδημία Αθηνών, Τόμος 5.
- Λυμπεράκη, Α. και Σπ. Τραυλός (1993), "Κρατικές παρεμβάσεις στη βιομηχανία: Αμεση και έμμεση βιομηχανική πολιτική στη δεκαετία του 1980", στο Τ. Μανεσιώτης, Β. (1990),

- Μητσός, Α. (1989), *Η ελληνική βιομηχανία στη διεθνη αγορά*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Υπουργείο Οικονομικών (1990), *Ο Κρατικός Προϋπολογισμός του έτους 1990*, Αθήνα.
- OECD (1987), *Structural Adjustment and Economic Performance*, OECD, Paris.
- Αλογοσκούφης, Γ. (1993), «Μεγέθυνση, πληθωρισμός και ισοζύγιο πληρωμών στην Ελλάδα», στο Αλογοσκούφης, Γ. (1993), *Μακροοικονομική διαχείριση και αναπτυξιακή εμπλοκή*, Αθήνα: Gutenberg.
- Αρσένης, Γ. (1987), *Πολιτική Κατάθεση*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Βαλντέν, Σ. (1987), σελ. 16
- Caloghirou, Y. (2001) σελ. 24
- Caloghirou, Y., Ioannides, S. and Lyberaki, A. (1994), "Crucial Time-lags in the Philosophy of the State's Role in Development", *Journal of Modern Hellenism*, No 10.
- Γιαννίτης, Τ. (1983), σελ. 24
- Γιαννίτης, Τ. (1988), σελ. 24
- Γιαννίτης, Τ. (2005), *Η Ελλάδα και το Μέλλον: Πραγματισμός και ψευδαισθήσεις*, Αθήνα: Πόλις.
- Γκαργκάνας, Ν. (1989), σελ. 32
- Clogg, R. (ed.), (1993), *Greece 1981-89: The populist decade*, London: Macmillan.
- European Community, (1990), σελ. 39
- Ζαμπαρλούκου, Σ. (1997), σελ. 21
- Ιορδάνογλου, Χ. (2003), σελ. 45
- Ιορδάνογλου, Χ. και Μπέλλας, Χ.Φ. (2003), *Η Πορεία του Ελληνικού Εταιρικού Κεφαλαίου: 1963-2000. Όψεις της Μεταπολεμικής Οικονομικής Ανάπτυξης μέσα από τα στοιχεία της ICAP*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Ιορδάνογλου Χ, Η Οικονομία, 1974 – 2000: Επιβράδυνση, στασιμότητα και ανάκαμψη. Στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, (2004), Τόμος 10^{ος}. Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2004. [Η σωστή παραπομπή για τις σελίδες 54 και 56].
- Ιωαννίδης, Σ., Καλογήρου, Γ. και Λυμπεράκη, Α. (1994) «Το Αίτημα της Ανάπτυξης μέσα από το Περιοδικό *Νέα Οικονομία*, 1946-1967», στο *Η Ελληνική Κοινωνία κατά την πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο: 1945-1967*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Καζάκος, (2001), σελ. 48
- Καλογήρου, Γ. (1993), «Προβληματικές δομές στην ελληνική βιομηχανία: Η δημιουργία και οι απόπειρες αντιμετώπισης του προβλήματος. Δημόσιες και ιδιωτικές στρατηγικές», στο Γιαννίτης, Τ. (επ.), (1993), *Βιομηχανική και Τεχνολογική Πολιτική στην Ελλάδα*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Λυμπεράκη, Α. και Τραυλός, Σ. (1993), «Κρατικές παρεμβάσεις στη βιομηχανία: Άμεση και έμμεση βιομηχανική πολιτική στη δεκαετία του '80», στο Γιαννίτης, Τ. (επ.), (1993), *Βιομηχανική και Τεχνολογική Πολιτική στην Ελλάδα*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Λώλος, Σ. (2001), σελ. 39
- Λώλος, Σ. και Παπαγιαννάκης, Α. (1993), σελ. 24
- Μητσός, Α. (1989), σελ. 31
- Μουζέλης, Ν. (1993), σελ. 50
- OECD, (1987), σελ. 28
- Papademos, (1990), σελ. 34
- Papandreou, A. (1962), *A Strategy for Greek Economic Development*, Athens: Center of Economic Research.

- Παπανδρέου, Α. (1974), *Πατερναλιστικός καπιταλισμός*, Αθήνα: Καρανάσης.
- Παπανδρέου, Α. (1975), *Δημοκρατία και εθνική ανεξαρτησία*, Αθήνα: Φέξης (Β΄ Έκδοση).
- Παπανδρέου Α. (1979), *Μετάβαση στο σοσιαλισμό: προβλήματα και στρατηγική για το ελληνικό κίνημα*, Αθήνα, Αιχμή.
- Πεσμαζόγλου – Πεσμαζόγλου (1980) σελ 17
- Σημίτης, Κ. (2005), *Πολιτική για μια δημιουργική Ελλάδα, 1996-2004*, Αθήνα: Πόλις.
- Τσακλόγλου, Μητράκος
- Τράπεζα της Ελλάδος, (1986), σελ. 32
- Τράπεζα της Ελλάδος, (1991), σελ. 39
- Spourdalakis, M. (1988), *The Rise of the Greek Socialist Party*, London & New York, Routledge.
- Χαλικιάς, Δ. (1996),
- Χαρδούβελης, Γκ. (...)